

Research Papers
in
Journals

Issue - 64, Vol-VIII (5), July - 2009

64

ISSN - 0973-1628

A National Registered & Recognized Research Monthly Journal

RESEARCH

Kala, Samaj Vigyan awam Vanijya

Link

Get Sky
& Wings
Join Research
Link

CIRCULATION
AREA 15 STATES

Rs.50/-

Madhya Pradesh/ Chattisgarh/ Gujarat/ Rajasthan/ Uttar Pradesh/ Bihar/ Maharashtra/ Delhi/ Punjab/
West Bengal/ Himachal/ Uttranchal/ Karnataka/ Jammu & Kashmir/ Andaman-Nicobar Island.

Contents - 64

■ Research Link - 64 ■ Vol - VIII (5) ■ July - 09

MANAGEMENT

- Security Market & Global Recession
MR. ANSHU KUMAR JHA (293).....6
- Special Economic Zones (SEZs) - Case Study of Tata Motors...
PROF. S.K. SHrivASTAVA, VINOD KUMAR BHATNAGAR(268)...9

SCIENCE

- The Impact of Construction Waste Material on Water Quality...
NEELAM KUSHWAH, SUMAN MALIK (296).....12

AGRICULTURE

- Repayment behaviour and its association with characteristics...
S.K. BADODIYA, S.K. SHAKYA, O.P. DAIPURIA (285).....14
- Economics of Selected Commercial Medicinal and Aromatic...
M.S. GOWDA, A.M. RAJPUT, S.K. JAIN, M.L. DWEVIDI(284)..16

ENGLISH LITERATURE

- Samuel Beckett among other Modern Dramatists
DR. MOTEE, MOHAMMAD H. (320).....19
- The Glass Palace : A Post Colonial Perspective
SWATI D. MADANWAD (248).....22
- Openness of Sexual Treatment in V.S. Naipaul's Fiction
DR. SHYAM SUNDER TIWARI, DR. BINDA SHARMA (283).....24
- Arvind Adiga's The White Tiger : Dare to face Reality
SONALI RODE (280).....26

HINDI LITERATURE

- कश्मीरी तथा हिन्दी सूफी काव्य में साम्य तथा वैषम्य
प्रो. ज़ोहरा अफ़ज़ल (H).....28
- कश्मीरी भाषा : उद्भव और विकास
सकीना अख़्तर (H).....31
- हिन्दी के कथा-साहित्य में ईसाई संस्कृति में अवैध यौन सम्बन्ध एवं उच्छृंखलता
डॉ. राम स्वरूप (263).....33
- स्वातन्त्र्योत्तर हिन्दी प्रबन्ध काव्यों में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना
डॉ. उर्मिला राव (244).....37
- मनु भंडारी का व्यक्तित्व एवं कृतित्व
कु. सीमा हिन्डीलिया (289).....40

SANSKRIT LITERATURE

- संस्कृत साहित्य में गुप्तचर व्यवस्था : एक विवेचन
सचीन्द्र कुमार (328).....42
- धर्मसूत्रों में प्रतिबिम्बित राज्य का स्वरूप
डॉ. सुधा शर्मा (245).....45

MARATHI LITERATURE

- कुसुमावती देशपाण्डे : पहिल्या ग्रामीण कथालेखिका
श्रीमती शुकन्ता भारंबे (265).....48

HISTORY

- Mansar : Recently Discovered A Unique Buddhist Centre
DR. RAVINDRA T. VAIDYA (288).....50
- A Tale of Two Societies : Rural Banditry in Madhya Pradesh...
DR. AJAY KUMAR GHOSH (348).....53
- भारतीय इतिहास में नारी : प्राचीन एवं वर्तमान संदर्भ में
डॉ. ज्योति शर्मा (292).....56

GEOGRAPHY

- Impact of Lime kilns in Katni-Satna Belt : A Case study in...
DR. (MRS.) KUSUM MATHUR (351).....59
- Influence of Trade Area of Market Centres in Parabhani District
DR. B.G. VELAPURKAR, DR. S.H. GONE (253).....63
- A Study of Growth of Population of Market Centres in Latur...
DR. H.B. RATHOD, DR. N.S. KORE, DR. S.H. GONE (253).....65
- Possibility of Rural Tourism Development in Bilaspur District...
DR. ABEJEET BHOMICK & A.J. QURESHI (277).....66
- वर्तमान भूमि उपयोग, जनपद बहराइच
मेजर (डॉ.) एस.पी. सिंह, डॉ. पुत्रू लाल त्रिपाठी (276).....68
- कंधार शहरावर प्रभाव करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास
डॉ. राठोड एच.बी. एवं डॉ. नागलगावे बी.एन. (254).....70

SOCIOLOGY

- बाल श्रम कारण एवं प्रभाव - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
सारिका सरगरा (257).....72
- आत्महत्या, कारण एवं निवारण - एक सामाजिक विश्लेषण
डॉ. अभिजीत भौमिक (267).....75
- साक्षरता अभियान का महिला सशक्तिकरण पर प्रभाव
डॉ. (श्रीमती) अनिता पाण्डेय (273).....78

DRAWING

- चित्रकला का अन्य कलाओं से अंतर्सम्बंध एवं वर्तमान दौर के संकट
डॉ. (श्रीमती) वीणा चौबे (H).....80

POLITICAL SCIENCE

- बालिकाओं का घटता अनुपात : एक चिंतनीय विषय
डॉ. (श्रीमती) जयश्री त्रिवेदी (236).....82
- गांधीजी के "ग्राम-स्वराज दर्शन" की प्रासंगिकता : एक अध्ययन
डॉ. हेमलता आंकोदिया (238).....84
- पंचायती राज और ग्रामीण विकास
डॉ. अर्चना शर्मा (250).....86
- बौद्ध साहित्यातील लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या राजकीय...
डॉ. प्रतिभा अशोक भोरजार (291).....88

PHILOAOPHY

- नानक पर वैष्णवदर्शन का प्रभाव
राकेश सोनी (272).....92

MASS COMMUNICATION & JOURNALISM

- Videogame Comes out of Story
ALIREZA BAKHTIARI TORBATI (320).....95

HANDICRAFT

- The Position of Handicraft in Economic of Iran
SETAREH, FAEGHEH (320).....98

FINE ARTS

- Abstraction in Modern Indian Art : A Study in the context of...
VIKAS GUPTA (282).....102
- भारतीय कला में काम दर्शन (सिन्धु घाटी में कोणार्क तक)
डॉ. राकेश कुमार सिंह (281).....106

MATHEMATICS

- Multifunction and Selection for Two Variables
DR. RAJ KUMAR SONI & DR. P.P. MISHRA (215).....108
- Global Stability of the Mature Predator-free Periodic Solution
DR. P.P. MISHRA & DR. RAJ KUMAR SONI (279).....110

The Glass Palace : A Post Colonial Perspective

The Glass Palace covers the history of colonial experience in Asia. The various aspects of colonial experience fascination of the earlier generations, the workings of military, loss of identity due to hybridization, historical dislocation, and finally the revolt against the colonizers and for the independence of the colonized. But it has not solved all the problems of Asia. Threats to democracy are still eminent in the form of dictatorship. And the role of the leaders like Sui Key is of great importance in this respect. The Glass Palace, which begins with the exile of the royal family of Burma ends on a mode which is full of new challenges and a new leader, Sui Key and her struggle for the restoration of democracy in Burma.

SWATI D. MADANWAD

Amitav Ghosh's novel *The Glass Palace* is a complex is a complex novel of epic stature. It presents the shared history of three former British colonies Burma, India and Malaya. The story of the novel runs through three generations and unfolds several different angles of colonial experience.

The novel opens in Burma. The story is unraveled with the help of the characters of Dolly and Raj Kumar. Raj Kumar, an orphan, reaches the shores of Burma after losing his family. He is the witness to the events of British invasion and its aftermath. The war was waged against the Burmese king by the British company over the immediate and apparent teakwood issue. And the Burmese cannot stand the attack of British with their sophisticated army and armaments.

The result is obvious: it hardly took twenty days for the British to conquer the Burmese army. The novelist dispassionately records all these incidents in a matter of fact tone. But the irony of the British conquest is implicit in the narration.

The fall of Burma was followed by the exile of the royal family into India. The Burmese King Thebaw, his queen Supayalat and their two daughters were sent to Ratnagiri in exile. This practice of sending the previous rulers into exile was not alien to the British administration of justice. It was practiced in case of the Indian counterpart, too. Ghosh unmistakably evokes this memory of *The Glass Palace*. In the last days of the Indian Uprising of 1857, Major Hudson had captured Bahadur Shah Zafar, the last of the Mughals on the outskirts of Delhi. His two sons were shot dead publicly to preclude any further possibility of revolt. And to suppress the moral of the people. The blind, old emperor was then sent to Rangoon in exile. This common experience is pointed out by the novelist quite aptly.

The people who once ruled the golden land of Burma were now prisoners of the British government. They spent rest of their lives at Outram house in Ratnagiri under British surveillance. Their luxurious life at the Glass Palace of Burma was reduced to the meager, isolated existence in a shanty town.

Ghosh has recreated the legend of the prosperous Burma, land of riches teakwood, timber, oil and gems. It was a land where no one was hungry. And there was no one too poor to learn to read and write. This prosperous past of Burma is contrasted with the later discontent which was the result of British invasion. In fact, with the exile of the royal family, there ran the death-knell of destruction. The riches of Burma enamoured the colonizer's desire were tempted to conquer the land.

To expose the fact that the workings of the colonizing powers were based on purely mercantile motives, Ghosh has exhausted a lot of pages of the novel. He has explained the teakwood business in many details in the novel. To derive maximum profits, the company appointed the youngest recruits in these dense forests. These young European officers spent the prime of their youth in harvesting the forests for the profits of the company. These men had to face the ghastly forest life, and they had to survive deadly bouts of malaria and dengue. They led an isolated life away from the material comforts among alien people. Ghosh has portrayed the pitiable life of these young European officers in Burmese Forests.

In the Ratnagiri episode of the novel, we come across yet another aspect of the colonial experience. It records the first response of Indian elite class to the British Empire. The young district collector of Ratnagiri is an important character in this sense. This man is fascinated by the ways of the British. And

Lecturer, School of Languages and Literature, S.R.T.M. University, Nanded (Maharashtra)

he has nurtured his mind in the European philosophies. He seems to believe that the sun will never set in the land under the Queen Victoria's rule. He seems to be proud of his place in the British administration and he plays the sycophantic ape to the colonizers in their contempt and distaste for the defeated. It is reflected in the treatment meted out to the exiled king and the queen of Burma. However, his disillusionment comes quite early when he commits suicide after being made a scapegoat by his employers who seek to save themselves from the unpleasant situation.

In his personal life, his relationship with his wife, Uma comes to a point of separation, as his wife who happens to be a traditional Indian woman cannot reciprocate his feelings based on the British ideals of companionship. His Cambridge years have taught him to demand more and Uma's wifely duties were not enough for him. Their relationship suffers due to his futile attempts to lead western life in Indian situation.

These men, the first crop of colonial education, were fascinated by the glory of Britannia. They led a life dangled between Eastern lifestyle and western ideals. It is projected in the characters of Uma and the collector.

A further stage of the colonial experience is presented in the character of Arjun. If the collector represents the first generation of educated Indians, Arjun belongs to the second. His character is portrayed in minute details. The novelist has precisely pictured the development of his soul and his gaining of a new consciousness.

Arjun is a man of middle class origin. He is an officer in British army. He is rather proud of his position and enjoy dictating over his subordinate Indian soldiers. A happy go lucky man by nature he has closed his eyes to the burden of the past. The military life has infused a sense of superiority in him. He is fascinated by the world of the British officers and, therefore, sets on exploiting all the taboos that Indian culture has imposed on him. It seems as if he is on an expedition eating beef, drinking wine, considering himself superior and despising the fellow Indian soldiers of lower rank.

He is more British in his appearance and enjoys the sense of modernity. Ironically, for him modernity is tantamount to eating beef, drinking wine and dancing tango in European clothes. He boasts that he is more modern than any civilian Indian ever can be. It is his military life that provided him direct encounter with the West.

Arjun symbolizes the man who is a product of colonization, more British than Indian. However, Arjun is the most complex character in the novel. He prefers to be in his own paradise casing his eyes away from the past of his country. His life changes completely when his troop is sent in East Asia at the advent of the Second world War.

He has imbibed completely the Western norms of living so that it is difficult for him to rediscover his old Indian self. His military life in India has given him a sense of superiority until now. But things differ from country to country. He finds it disgraceful when the Burmese call the Indian soldiers 'mercenaries'. Being called a mercenary gives a halt to his smooth, self-centered life up to the moment. His long cherished ideals of bravery and superiority are questioned

for the first time. He now comes to realize his real place in the world. Then he is fighting the powers which have enslaved his country is a bitter truth. He has, for a while, lived a life of self-interest, ignoring his responsibilities and trying to escape the burdens of the past of his country. But now he is on the right path. That is why he becomes aware of the real cause and joins the Indian National Army of Subhash Chandra Bose to liberate his motherland.

Amitav Ghosh has presented Arjun's conflict in a heart tearing manner. Arjun is caught between 'old loyalties and new aspirations'. On the war front, when he is nearly in the grip of death, an image flashes in his mind. In that dream like situation he sees both himself and his band man. But they are now reduced to the lumps of clay on a potter's wheel. Arjun was the first to be touched by the potter's hand. He has been transformed into a shape as per the potter's will. He is converted into a thing and is unconscious even that of the fact of this shaping influence. Elsewhere his band man Kishan Singh, who is also transformed into a lump of clay was still turning on the wheel, still unformed, damp, malleable mud. It was this formlessness that was the core of his defense against the potter's touch." (1)

With this image of the clay on the potter's wheel Ghosh has exposed the effect of colonization on individuals. To remain formless, to refuse to take the shape that the potter demands, in other words, to remain true to your soil is the only defense possible against this power. And to get transformed into the shapes that are destined to you is surrender. Quite unconsciously, men like Arjun were the victims of this process.

The royal family of Burma was sent into India in exile. It was the result of the arrival of colonizers in Burma that King Thebaw and his family suffered from the pains of historical dislocation. The Second World War has resulted in the historical dislocation of millions of refugees from East Asia who sought shelter in India.

The Glass Palace covers the history of colonial experience in Asia. The various aspects of colonial experience fascination of the earlier generations, the workings of military, loss of identity due to hybridization, historical dislocation, and finally the revolt against the colonizers and for the independence of the colonized. But it has not solved all the problems of Asia. Threats to democracy are still eminent in the form of dictatorship. And the role of the leaders like Sui Key is of great importance in this respect. *The Glass Palace*, which begins with the exile of the royal family of Burma ends on a note which is full of new challenges and a new leader, Sui Key and her struggle for the restoration of democracy in Burma.

In fact, Amitav Ghosh has also given a counter text to the Eurocentric view of history. *The Glass Palace* records the other side of the history, the history of loot and suppression, the history of exile and decay and also the history of revolt and independence.

Reference :

(1) Amitav Ghosh, *The Glass Palace, India: Harper Collins, p.431.*

ISSN 2395-2385

Monthly International Research Journal

SPARDHAGYAN

April 2015

Chief Editor
Shivaji Nagorao Umate

AGRICULTURE, ARTS, COMMERCE, EDUCATION MANAGEMENT, JOURNALISM,
MEDICAL ENGINEERING & IT, PHARMACY, PHYSICAL EDUCATION, SCIENCE, SOCIAL SCIENCES

Scanned with OKEN Scanner

Gender-Consciousness of the Early Heroines of Tennessee Williams (With Special Reference to *The Glass Menagerie* and *A Streetcar Named Desire*)

Madanwad S.D.
Asst. Professor in English
SCM Ardhapur

Tennessee Williams enjoys his place as one of the greatest makers of American stage. His plays achieved tremendous popularity and critical acclaim. He is noted for his sensationalism as well as psychological insight. Williams shows great craftsmanship in portraying his heroines. His heroines are the most complex creations in American drama. It is evident that he has used his own set of codes along with sense of morality while creating his characters.

His heroines are trapped in a situation with no escape. Such individuals are separated from the society and their sensitivity makes them misfits in the world. Their suffering heightens due to their excessive sensitivity and lack of the same degree of responses from around.

Williams shows unparalleled skill in the depiction of women characters. All these women, Laura, Amanda and Blanche are the victims of gender conscious society. Their plight is their own on the one hand and universal, in the general sense of the term, on the other. These women have more things in common than their southern past. Obviously Williams is interested in crossing the borders of regionality.

Amanda Wingfield is a middle-aged woman, mother of Tom and Laura. Her husband has escaped all his responsibilities by deserting his wife and children. She has held her family together and works for their happiness. She is the true householder and the caretaker. However, she often remembers the days of her youth. Those were the best days

-----
of her life when she was considered by seventeen callers. Perhaps, she made the wrong choice resulting in her present suffering. Her idea of stability is associated with the presence of a man in a woman's life. So she remembers the period of her youth as the most glorious period of her life when men desired her and not ignored her.

Amanda tries to impose her own idea of stability on her daughter Laura. Laura is a beautiful and introvert girl. She is shy, sensitive and haunted by the fact that she is crippled. She has no confidence in herself and therefore lives alone, withdrawn from the rest of the world. She spends most of her time playing with her glass animals, possibly better than human beings. She is quite aware of her own lack of confidence and is content with the world of her imagination. However, her life of a withdrawn yet content girl gets disturbed because of her mother's constant pestering for the need of a gentleman caller in Laura's life.

Amanda believes that Laura will not be always happy alone at home. She needs a gentleman caller to provide her a bright possibility in the form of marriage. Laura's content with her own world created out of her sensitivity and imagination is shattered when it becomes clear to her that there is no happiness in the male-centered society without a man in her life.

Amanda transplants the seed of a desire for 'gentleman caller' in the mind of Laura. She narrates one memory from her youth :

“Such pitiful cases in the South, barely tolerated spinsters living upon the grudging patronage of sister's husband or brother's wife! — Struck away in some little mousetrap of a room—encouraged by one — in —law to visit another—like birdlike women without any nest — eating the crust of humility all their life.” (Scene II)

This fear of the dependent life of a woman without a gentleman is clearly evident in the above lines. Out of this fear she wishes Laura to get settled in life with a gentleman. She advises Laura to develop such a charm that the caller would feel himself lucky to be invited for the dinner. The gentleman caller then becomes a symbol of hope, dream or

as Tom has said, "the long delayed but always expected something that we live for." (Scene I)

Laura's contentment with her secret and cherished memory of her crush on some high school boy is lost by now. In her high-school days, she had crush on a boy who used to call her 'Blue Roses', but she could never express her feelings to him due to the fact of her engrossment with the idea of physical deformity on her.

Within her memories she has idolized that boy and has relieved those events by turning again and again to her yearbook. Her dream-oriented sensitivity has made that ordinary fellow an extraordinary one. But her awareness of her disability makes her feel that perhaps, she, too, will die as an old maiden.

Her gentleman caller is the same high school boy Jim O'connor on whom Laura had a secret crush. He works in a warehouse and is different from her imagination. Jim makes her aware that she is unique in her sensitivity and that makes her unique. He could not but feel the spell of her beauty and is determined to help her regain her confidence. He makes her realize that her deformity is too minor to mar her personality. In his brief company, Laura overcomes her shyness and her obsession of her deformity. She realizes her beauty and overcomes the fear that she will find no one.

Laura's hopes, her realization of herself, her beauty, her confidence are crushed at the moment when Jim confesses that he is engaged to marry some other girl. Laura takes it as her failure and withdraws to her Old World.

Blanche Du Bois of *A Streetcar Named Desire* is another victim of the male-dominated world. She shares the sensitivity and illusions of Laura and the fear of Amanda that there can be no survival without a man. Her sufferings increase due to the fact that she has lost almost all her relations and money in the course of time. Her sensitivity makes her a misfit in a mechanical and practical world.

Blanche turns to Mitch in a hope that he will marry her. She does not love him. For her Mitch is “a cleft in the rock of the world that I could hide in.” Marriage with Mitch will answer all her needs of shelter, communication and harmony in life. That will be the only escape and hope for her survival. His decline to marry her shatters all her hopes and further her rape by Stanley turns her lunatic. Her sensitivity is answered by the world’s brutality.

To sum up, we see that Amanda blinds herself to the fact that she is deserted by her husband. Laura’s hopes, her realization of her own strength and beauty and her confidence have no existence when Jim discloses that he is to marry some other girl. She blames herself for not being able to get somebody involved in her. Blanche has cherished the dream of a romanticized admirer ‘Shep Huntleigh’ and is practically ready to marry Mitch since he symbolizes stability. This society has provided them with norms to ‘fit in’ but has declined to provide any solutions to their problems.

All these heroines are the creations of a male-centered culture and civilization. The social, moral, cultural and economic forces shape their conscious. There is no room for their sensitivity,. In fact, there is no security provided to a woman unless she is married to a gentleman in this society. All these heroines try to ‘fit in’ this model provided to them by a social order aiming at stability in life. Their failure to do so leads to their withdrawal and destruction.

Tennessee Williams has made a strong statement on the plight of a woman in the male-centered world.

Books Referred :

1. *The Glass Menagerie* ,Tennessee Williams
2. *A Streetcar Named Desire*, Tennessee Williams

***

An Inquiry into Poetry & Its Language : A Review of Western Criticism

---

Swati Madanwad

Abstract

Poetry has been a constant source of inspiration for the people since time immemorial. It has been the instrument for establishing social orders through the master narratives. It has also been the source of creation of most basic to most advanced philosophical propositions throughout the history of civilizations. The growth of art gives rise to the growth of criticism too. There have been plenty of critical texts written so that poetry can be analysed, understood, appreciated, enjoyed and created. The Western tradition of criticism has been very popular in academia throughout the world. Western literary criticism begins with Greek philosopher Plato and continues to present day. Roman masters have also contributed to it with great enthusiasm. However, English literary critics have taken it to a great height. They have brought out several aspects of poetry including its nature, its function and its relation to the poet. Western criticism, thus, offers a well-constructed discourse on poetry and helps in perceiving poetry with an open mind. The Present study brings out the concept of poetry (mainly epic poetry and dramatic poetry along with other forms), its nature and function as discussed in the tradition of criticism in the west which begins from Plato and continues to present day criticism.

Key Words: *Poetry, language of poetry, function of poetry, western criticism, epic, dramatic poetry etc.*

Introduction:

The western tradition of critical thinking on literary works begins with Plato, the Greek philosopher and its classical strain continues from Aristotle, Horace, Longinus, Quintilian and Dante comprising a

span of nearly a thousand years. Plato is critical of poetry and raises some of the basic questions regarding nature and function of poetry but accepted that 'poetry is divine'. He regards poetry as an imitation (not of the original idea but of its copy) and a

Expatriate Sensibility in V. S. Naipaul's *The Enigma of Arrival*

Dr. Swati Madanwad

Asst. Professor & Head

Department of English, Shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur, Dist. Nanded

Email : swati.madanwad@gmail.com

Abstract :

The *Enigma of Arrival* is considered as the masterpiece of V. S. Naipaul. It is an aesthetic recreation of his twenty years in England. Born in Chaguanas, Trinidad as a descendent of Indian Hindu migrants, Naipaul considers himself an exile wherever he goes. His ambition for a writing career took him to England. His arrival at England, though a part of his personal experience, is also a part of the history of colonization and its aftermath. The novel discusses his response to his adopted country over the years. It is a novel about the changing perceptions. It is a strong expression of exile, expatriate sensibility and alienation.

The *Enigma of Arrival* brings out the experience of being in another man's country, and the journey to learn to live in a foreign set-up and creating a niche for oneself under the foreign sky. It captures the whole ethos of migration, cultural dislocation and coming in terms with it over the years. It is a stylistic presentation of a life in exile and alienation wherein each destination is an illusion and each arrival is foreshadowed by a sense of departure.

Key Words :

V. S. Naipaul, Expatriate Sensibility, Migration, Exile, Alienation.

Introduction :

V. S. Naipaul is a renowned name in the world of letters. He has written extensively in the form of fiction, non-fiction and travel writing. There is a close resemblance in the themes that are discussed in his fictional as well as non-fictional works. He was awarded Nobel Prize for Literature in 2001. His earlier works *Miguel Street*, *The Mystic Masseur*, and *Suffrage of Elvira* are comic-ironic observations on the societies of Trinidad. His magnum opus *A House for Mr. Biswas* is the first acclaimed work that established his reputation as

a writer. Among his other well-known titles are *Half a Life*, *Magic Seeds*, *In a Free State*, *Guerillas*, *Mr. Stone* and *Knights Companion* etc. His non-fiction includes *India Trilogy*, his travel writings about Islamic states, Africa and Caribbean isles.

The *Enigma of Arrival* was published in 1987. It was written at a time when Naipaul had already completed eighteen years of residence in England. Out of these, almost ten years were spent in the Wiltshire estate. It records his experience in England. It is a record of his English experience as an outsider. It records his gradual assimilation with the country of his choice. It is a narrative of coming home to England.

The text opens with the narrator's arrival in the valley. He has come to reside as a tenant in the cottage adjacent to a manor house in the Wiltshire estate. It is located on the Salisbury Plain. The region of Salisbury is a celebrated landscape of rural England. It is also equally documented in the English literary texts. The cultural icon of Britons, the Stonehenge is within the walking range from that estate. The narrator has chosen his rural retreat with great care and he has come there in search of bliss and solitude. It is almost after he has completed his major works of the first phase that he came there. He was feeling a kind of void that follows the exhaustive creative activity. It is further deepened by a rejection of his manuscript by a publisher after he had actually worked for two years on it. Thus, the arrival of the narrator in the valley is in search of some personal salvation.

The narrative has five sections and is aptly subtitled as 'A Novel in Five Seasons'. These are 'Jack's Garden', 'The Journey', 'Ivy', 'Rooks' and 'The Ceremony of Farewell'. These sections cover the years of his life which were spent in England. Chronologically, the second section belongs to an

The Elements of Diaspora in the Poetry of A. K. Ramanujan

Swati Madanwad

Asst. Professor in English

Shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur, Dist. Nanded.

Email : swati.madanwad@gmail.com

Abstract :

Indian Diaspora has made very significant contribution to the sphere of Indian writing in English. In the sphere of poetry, A. K. Ramanujan is a representative poet who has spent almost an equal span of life in India and United States and made a perfect balance between these two cultures and influences in his writings. He has mastered the American idiom impeccably, but his themes remain rooted in his life spent in India. In his poetry the present is guided by the past. The recurrent themes of history, family, relationships and alienation are deeply coloured by his uprooted existence and expatriate sensibility. The present paper tries to bring out the diasporic elements in the poetry of Ramanujan.

Key Words :

Diaspora, alienation, culture, presence of past in present, expatriate sensibility.

Diaspora is a term, which is used in different senses. It basically means the dispersal of various people away from their homelands, the dispersal can be forced or voluntary. Writers of Indian origin like V. S. Naipaul, Jhumpa Lahiri, Kiran Desai have won critical recognition abroad. Their works have not only stirred the Western response but also have made an impact on Indian literary scene. This has been reason enough to bring the term 'diaspora' in the lime-light in the Indian context. Diaspora is a separation from one's country and culture for a considerably long time or permanently.

Cultural dislocation of a person causes certain questions of identity. Close encounter with a different culture throws the individual in the cultural clashes and the individual suffers from the feeling of alienation. Long before the present days of globalization, and multiculturalism, such issues have reflected in the writings of various creative writers. One such poet

is A. K. Ramanujan. Renowned as a poet, translator, and folklorist, Ramanujan has shown his vitality in all these fields. He has to his credit volumes of poetry like *The Striders* (1966), *Relations* (1969), and *Second Sight* (1986) and the most noteworthy among his translations is *The Interior Landscape* (1967).

Ramanujan belongs to the earlier generation of academics turned poets settled abroad. In 1962, he settled in the United States, and remained there as the Professor of Linguistics and Dravidian Studies in the University of Chicago, till his untimely death in 1993. The most evident features of his poetry are confessionalism and nostalgia. As Shirish Chindhade has put it, "Ramanujan is basically a poet of memories." (63) He visits and revisits the memory lane again and again in search of the poetic material. Being a trained linguist and a translator par excellence, Ramanujan has explored English at great skill to forge into it an experience deeply rooted in his Indian background. Despite of spending an almost equal life span in both these countries, Ramanujan remains impeccably American in his idiom, yet acutely Indian in his themes. In his own words :

"English and my disciplines (linguistics, anthropology) give me my "outer" forms - linguistic, metrical, logical and other such ways of shaping experience, and my first thirty years in India, my frequent visits and field trips, my personal life and professional preoccupations with Kannada, Tamil, the classics and Folklore give me my substance, my "inner" forms, images symbols." [Quoted in Naik, 20]

A particular characteristic of diaspora writing is the issue of self-identity. The person in close contact with a different culture is placed in a situation of identity crisis. It provokes the individual to

'नदीष्ट' मराठी कादंबरीच्या कक्षा रुंदावणारी कलाकृती

प्रा. स्वाती मदनवाड

इंग्रजी विभाग,

शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर, जि.नांदेड

भ्र : ९५१८३११९७२

'नदीष्ट' ही मनोज बोरगावकरांची पहिलीच कादंबरी. मुळात कवी म्हणून ज्ञात असणा-या मनोज बोरगावकरांनी 'नदीष्ट'द्वारे कादंबरीलेखनातदेखील दमदार पदार्पण केले आहे. पहिल्या वाचनामध्ये अतिशय वेगाने येऊन धडकणारे आणि वाचकाला आपल्या आवर्तामध्ये ओढून घेणारे निवेदन, दुसऱ्या वाचनात त्यातील आकार आणि अवकाशासह उलगडू लागले. अवघ्या १६६ पृष्ठांच्या या लघुकादंबरीने जो समृद्ध वाचनानुभव दिला.

कादंबरीचे 'नदीष्ट' हे शीर्षक काहीसे वेगळे आणि निवेदकाला असलेले नदीचे वेड नेमके व्यक्त करणारे आहे. त्याला असणारी नदीची ओढ, जवळीक ही काहीशी आदिम, अनाकलनीय आहे. एक प्रकारे त्याला नदीचे वेडच आहे. त्यामुळेच गावामध्ये पोहण्याचे दोन तलाव असताना, पोहण्याच्या नादापायी वेळी-अवेळी त्याने नदीकडे घेतलेली धाव त्याचे नादिष्टपण अधोरेखित करते. कादंबरीचा नायक हा मध्यमवर्गीय चाकरमानी आहे. त्याची अपडाऊनची नोकरी आणि व्यस्त दिनचर्या यातून वेळ काढीत, नदीवर पोहायला जाण्याचा आपला नित्यक्रम त्याने जोपासला आहे. नदीबद्दल वाटणाऱ्या आकर्षणाचे नेमके स्पष्टीकरण तो आपल्या मित्रांना देऊ शकत नाही. मात्र, त्याच्यापुढे त्याला ठाऊक आहे की, नदीचे हे पात्र म्हणजे जणूकाही एखादे विस्तृत होत गेलेले गर्भाशय असून, तिथे त्याला

आईच्या कुशीत शिरल्यासारखे समाधान मिळते.

कथानकाच्या दृष्टीने पाहता 'नदीष्ट'मध्ये सरळसोट, नेहमीसारखे काही घडत नाही. सर्वसामान्यपणे असते तसे कथासूत्र इथे सांगणे अवघड आहे. निवेदकाला नदीच्या अनुषंगाने जाणवलेल्या भाव-भावना व अनुभव आणि तिथेच त्याला भेटलेल्या, येन-केन-प्रकारेण नदीशी एखादा आत्मीय संबंध असलेल्या पात्रांची स्वकथने या अनुषंगाने कादंबरीतील निवेदन पुढे सरकते. नदीकिनारी निवेदकाला भेटलेल्या पात्रामध्ये सकीनाबी भिकारीण, नदीमध्ये मासेमारी करणारे बामनवाड व अन्य भोई, पोहण्याचा धडा देणारे दादाराव, साप पकडण्यात तरवेज असलेला प्रसाद, भिकाजी हा भिकारी आणि सगुणा या तृतीयपंथीचा समावेश होतो. नदीकाठावरील त्याच्या वेळेमध्ये ही सारी पात्रे त्याच्या समोर येतात. नुसती येतच नाहीत, तर आपल्या मनाचे काही शल्य, एखादे पोरके दुःख, किंवा एखादा अनुभव त्याच्यासमोर व्यक्त करतात. एखाद्या सहृदय मित्राप्रमाणे, निवेदक हे सारे अनुभव ऐकतो. एकाचवेळी त्या अनुभवांशी तादात्म्य पावत ते समजून घेतो आणि त्याचवेळी तटस्थपणे त्यावर विचारही करतो. या पात्रांच्या या स्वकथनांतून कादंबरी पुढे सरकते. इथे भेटणारी सारी पात्रे ही वंचितांच्या, 'नाही रे' च्या जगातली आहेत, आणि त्यांचे अस्पष्ट हुंकार नेमके टिपण्यात बोरगावकर यशस्वी झाले आहेत.

Books

DEVELOPING SPOKEN COMMUNICATION

A Textbook Prepared as per NEP 2020 for the Students of UG First-Year

Editors

Dr Laxman Jogdand

Dr Rohidas Nitonde

Dr Swati Madanwad

MACMILLAN

© Macmillan Education India Private Limited, 2024

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published 2024

MACMILLAN EDUCATION INDIA PRIVATE LIMITED

Bengaluru Delhi Chennai Kolkata Mumbai Ahmedabad Bhopal
Chandigarh Coimbatore Guwahati Hyderabad Lucknow Madurai
Nagpur Patna Pune Thiruvananthapuram Visakhapatnam Kochi
Bhubaneshwar Noida Sahibabad Hubli

ISBN: 978-93-5666-997-0

Published by Macmillan Education India Private Limited
(formerly Macmillan Publishers India Private Limited),
21, Patullos Road, Chennai 600002, India

Printed at: Kriti, New Delhi 110 020

This book is meant for educational and learning purposes. The Publisher has made every possible attempt to track the original source of the copyrighted material included herein and to seek necessary permissions from the respective copyright owners. However, in the event of any inadvertent infringement of a copyright, please notify the Publisher in writing for suitable corrective action.

Contents

<i>Preface</i>	xi
Unit 1: Introduction to Spoken English	
1.1 Communication: Meaning and Types	1
1.2 Spoken Communication	7
1.3 Aspects of Spoken Communication	15
1.4 Non-verbal Communication	24
Unit 2: Preparing the Basics of Spoken Communication	
2.1 Introducing	30
2.2 Asking Questions	38
2.3 Using Imperative Sentences	47
2.4 Using Exclamations	51
Unit 3: Hosting a Formal Function	
3.1 Essentials of a Formal Function	58
3.2 Compering	63
3.3 Delivering a Welcome Speech	68
3.4 Proposing a Vote of Thanks	72
Unit 4: Developing Conversations in Different Situations	
4.1 Conversation at the Bank	77
4.2 Conversation at the Railway Station	80
4.3 Conversation at the Airport	84
4.4 Telephonic Conversations	86

Developing Spoken Communication is a textbook designed under the “Ability Enhancement Course” based on the syllabus prescribed by Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, for the first-year students. It aims to introduce them to the use of communicative language in everyday life. The book covers a moderate range of conversations, from “Introducing Yourself” to “Conversations at the Airport”. The primary goal of this textbook is to acquaint the students with the spoken aspects of the language and to provide them with ample opportunities to practise spoken communication.

Macmillan Education India Pvt. Ltd.
(formerly Macmillan Publishers India Private Limited)
www.macmillaneducation.in

Chapter in Books

Prose Pathways: Exploring Essays with Insight

Editors:

Dr Omprabha Lohakare

Dr Rohidas Nitonde

Dr Sandeep Chavan

Prose Pathways: Exploring Essays with Insight

Board of Editors

Dr Omprabha Lohakare

Dr Rohidas Nitonde

Dr Sandip Chavan

MACMILLAN

© Macmillan Education India Private Limited, 2025

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published 2025

MACMILLAN EDUCATION INDIA PRIVATE LIMITED

Bengaluru Delhi Chennai Kolkata Mumbai Ahmedabad Bhopal
Chandigarh Coimbatore Guwahati Hyderabad Lucknow Madurai
Nagpur Patna Pune Thiruvananthapuram Visakhapatnam Kochi
Bhubaneshwar Noida Sahibabad Hubli

ISBN: 978-93-6692-435-9

Published by Macmillan Education India Private Limited
(formerly Macmillan Publishers India Private Limited),
21, Patullos Road, Chennai 600002, India

Printed at Shree Maitrey Printech Pvt. Ltd., Noida

This book is meant for educational and learning purposes. The Publisher has made every possible attempt to track the original source of the copyrighted material included herein and to seek necessary permissions from the respective copyright owners. However, in the event of any inadvertent infringement of a copyright, please notify the Publisher in writing for suitable corrective action.

Content Writers

Unit	Content Writers
Unit 1	
Of Truth by Francis Bacon	Dr Subhash K Shinde Assistant Professor and Head, Department of English, KKM College, Manwath Dist-Parbhani
Dream Children: A Reverie by Charles Lamb	Dr Prabhakar S Swami Assistant Professor of English, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Kingaon Tq- Ahmedpur, Dist- Latur
Unit 2	
Bores by E V Lucas	Dr Ramakant D Mundhe Assistant Professor of English, Sant Tukaram College of Arts and Science, Parbhani
If You Are Wrong, Admit It by Dale Carnegie	Dr Varsha V Hadgekar Assistant Professor of English, DSM's College of Arts, Commerce and Science, Parbhani
Unit 3	
My Struggle for an Education by Booker T Washington	Dr Dnyaneshwar S Choudhari Assistant Professor of English, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga Dist- Latur

In Search of Our Mothers' Gardens by Alice Walker	Dr Girish S Kousadikar Assistant Professor of English, B Raghunath Arts, Commerce and Science College, Parbhani
Unit 4	
The Secret of Work by Swami Vivekananda	Dr Swati Madanwad Assistant Professor and Head, Department of English, Shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur Dist- Nanded
My Birthplace by Nirad C Chaudhuri	Dr Kishor N Ingole Associate Professor of English, Shivaji College, Hingoli Tq/Dist- Hingoli

Unit IV

1. The Secret of Work

Swami Vivekananda

Introduction

“The Secret of Work” is a well-known public lecture delivered by Swami Vivekananda in New York in 1896. It was part of a series of lectures on the concept of “Karma” and mental discipline in Indian philosophy. The word “Karma” is translated as “work”. These lectures were compiled and published in book form as *Karma Yoga: The Yoga of Action* in the same year.

Vivekananda begins the speech by distinguishing between types of help that can be offered to others. These are physical, intellectual and spiritual help. Spiritual help is the supreme help that leads to the liberation of the soul. The principle of Karma is celebrated in Indian philosophy and refers to work or action. Work is essential for spiritual liberation; we must work constantly. However, non-attachment to work brings true freedom.

Every action or thought leaves an impression on the mind and an individual’s character is the sum of these impressions. Positive impressions lead to good character, while negative impressions lead to bad character. Good character is established because of good impressions of the mind. However, in a spiritually liberated state, the mind is free from all impressions, whether good or bad. Non-attachment to work leads to this supreme state of mind.

Nature exists to assist the soul in achieving its liberation. The soul acquires knowledge from nature to educate and liberate itself. Nature is like a book that should be read and kept aside, but most people mistakenly identify themselves with nature. It leads to attachment and bondage and hinders spiritual growth and liberation.

Might and mercy are the two guiding principles of human conduct. Might is the exercise of power and advantage. It leads to selfish work. Mercy is heaven itself and compassion towards all, as all good

AN ANTHOLOGY OF WOMEN'S LITERATURE

BOARD OF EDITORS

A Textbook prescribed by S.R.T.M University, Nanded as per CBCS Pattern

An Anthology of Women's Literature

A Textbook Prepared as per CBCS Pattern
for College Students of UG Second Year Optional English Course

An Anthology of Women's Literature

A Textbook Prepared as per CBCS Pattern
for College Students of UG Second Year Optional English Course

Prescribed by
S.R.T.M. University, Nanded as per CBCS Pattern

Content developed by
Dr Manisha Gahelot: Unit I
Dr Santhosh Priyaa J, Dr Shaila Wadikar and
Ms Swati D Madanwad: Unit II
Dr Seema Singh Katiyar: Unit III
Ms Rehana Gaffar Vadgama: Unit IV
Ms Mamta K Jonipelliwar: Unit V

Editor
Dr Manisha Gahelot

MACMILLAN

© Macmillan Publishers India Private Ltd, 2021 & The Registrar,
S.R.T.M. University, Nanded, MS

All rights reserved under the copyright act. No part of this publication may be reproduced, transcribed, transmitted, stored in a retrieval system or translated into any language or computer language, in any form or by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopy or otherwise without the prior permission of the copyright owner. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

An Anthology of Women's Literature, A Textbook prepared as per CBCS Pattern for College Students of UG Second Year Optional English and prescribed by Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

First published 2021

MACMILLAN PUBLISHERS INDIA PRIVATE LTD

Delhi Bengaluru Chennai Kolkata Mumbai

Ahmedabad Bhopal Chandigarh Coimbatore Cuttack

Guwahati Hubli Hyderabad Jaipur Lucknow Madurai

Nagpur Patna Pune Thiruvananthapuram Visakhapatnam

ISBN: 978-93-5455-054-6

Published by Macmillan Publishers India Private Limited
21, Patullos Road, Chennai 600002, India

Printed at Rathna Offset Printers, Chennai 600 014

"This book is meant for educational and learning purposes. The author(s)/ editor(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for any corrective action."

Contents

Unit I: Introduction: A Brief History

A Brief History of Women's Literature	01
---------------------------------------	----

Unit II: Poetry

A) The Joy of Writing: <i>Wisława Szymborska</i>	38
B) Song of Death: <i>Gabriela Mistral</i>	45
C) Monologue for an Onion: <i>Sue (Suji) Kwock Kim</i>	50

Unit III: Fiction

A) Girls: <i>Mrinal Pande</i>	55
B) Happy Endings: <i>Margaret Atwood</i>	67

Unit IV: Prose

We Should All Be Feminists: <i>Chimamanda Ngozi Adichie</i>	83
---	----

Unit V: Drama

Trifles: <i>Susan Glaspell</i>	105
--------------------------------	-----

Content Developers

- Dr Manisha Gahelot** **Unit 1**
Professor and Former Head, PG and Research Dept of English,
People's College, Nanded
- Dr Santhosh Priyaa J** **Unit 2 (A)**
Assistant Professor of English,
PSGR Krishnammal College for Women,
Peelamedu, Coimbatore, Tamil Nadu
- Ms Swati D Madanwad** **Unit 2 (B)**
Assistant Professor and Head,
Shankarrao Chavan Mahavidyala, Ardhapur, Nanded
- Dr Shaila Wadikar** **Unit 2 (C)**
Professor and Director School of Languages and Literature,
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded
- Dr Seema Singh Katiyar** **Unit 3 (A) & (B)**
Associate Professor,
Avadh Girls' Degree College, University of Lucknow
- Ms Rehana Gaffar Vadgama** **Unit 4**
Assistant Professor, Department of English
Maharashtra College of Arts, Science and Commerce, Mumbai
- Ms Mamta K Jonipelliwar** **Unit 5**
Assistant Professor, Head of Dept of English,
Baliram Patil College, Kinwat, Nanded

B) Song of Death

Gabriela Mistral

About the Poet

Gabriela Mistral is the first Spanish-American writer to receive Nobel Prize for Literature in 1945. Her real name was Lucila Godoy Alcayaga. She was born in a small village Monte Grande, near Vicuna, Chile. Her father was a primary school teacher who abandoned the family when Lucila was only 3 years old. She had a very humble upbringing. By the age of 15, she started to support her mother by working as a teaching assistant. She had already started publishing poems and articles in local newspapers.

Her job as a teacher gave her the opportunity to work in different parts of her country. It heightened her understanding of her land and people. Eventually, she procured the highest teaching position possible for herself in Chile. She became the Principal of a newly formed Girls' School in Santiago. However, soon she quit the job and settled in France, pursuing her literary career. She played a key role in the education systems of Chile and Mexico.

Mistral tasted fame with her *Sonnets of Death* (1914). This series of three sonnets inspired by the death of a close friend earned her a prize at a poetry competition. Her first collection of poems *Desolacion* (*Despair*) was published in New York in 1922 followed by *Ternura* (*Tenderness*) and *Tala* (*Harvesting*) in 1924 and 1938 respectively. All her poetic works were published in 1958. Several translations of her poetry are available in English, with Langston Hughes as one of the translators of her poems.

About the Poem

"Song of Death" is a well-known poem by Mistral. It is taken from the collection *Ternura*. Poems in this collection deal with maternity and childhood – themes close to her heart. "Song of Death" is from the section "Cradle Songs" for which Mistral is famous.

Other themes of Mistral's poetry are love, longing, despair, bond of mother and child, hope and despair in life, solitude, limitations of

humanity and above all, death. Due to her fondness for the theme of mother and child, she is also known as a poet of motherhood.

Song of Death

Old Woman Census-taker,
Death the Trickster,
when you're going along,
don't you meet my baby.

Sniffing at newborns,
smelling for the milk,
find salt, find cornmeal,
don't find my milk.

Anti-Mother of the world,
People-Collector -
on the beaches and byways,
don't meet that child.

The name he was baptized,
that flower he grows with,
forget it, Rememberer.
Lose it, Death.

Let wind and salt and sand
drive you crazy, mix you up
so you can't tell
East from West,

or mother from child,
like fish in the sea.
And on the day, at the hour,
find only me.

GLOSSARY

---

census: an official counting process, especially of a country's population

trickster: a person who tricks or cheats other people

go along: to continue with an activity

sniff: smell

sniff at something: to show no interest in or respect for something

new-born: recently born

anti: opposite/ against to

collector: a person who collects things, either as a hobby or job

beach: an area of sand or small stones beside the sea/ lake

byway: small road that is not used very much

Baptize: to give baptism

Baptism: a Christian ceremony in which a few drops of water are poured on somebody or they are covered with water, to welcome them into the Christian church and often to name them.

drive one crazy: (idiom) to upset, irritate, or annoy one to the point of distraction

Critical Appreciation

"Song of Death" is a short poem of six stanzas. Each stanza is arranged in quatrains. As the title of the poem indicates, it is a poem about death. It is written in a very simple, direct manner. Though written in colloquial language, the poet is successful at evoking the picture of death, using idiom and imagery brilliantly.

The speaker/narrator of the poem is a young mother with a new-born child. The choice of words indicate that she still breastfeeds the child. Her love and affection for the child are evident in her possessiveness for the infant. However, the tender yet strong feelings of the mother are overshadowed by the looming fear of death. Death seems to be present everywhere, taking lives recklessly – even new-borns are not spared by death. Therefore, the mother is anxious of her young one.

The speaker begins by personifying death, calling it "Old Woman," "Census-taker" and "Trickster". It seems to love hunting for lives, like a sport. It is so merciless that it seems to trick people into giving up their lives. The extent of mercilessness is extreme as it does not spare infants either, recklessly searching for the smell of milk. The young mother's wish that death find cornmeal or salt instead of her milk suggests the animalistic behaviour of death, that 'hunts' as if to satisfy its hunger. The imagery of milk, cornmeal and salt evokes the picture of a breastfeeding mother and child.

In the next stanza, the speaker gets even more angry and anxious about death. Death is called "Anti-mother" of the world. It shows the

cruelty death inflicts on mothers whose children it takes away. It is also labelled as "People-Collector". Death is portrayed as a stalker, who takes lives as an obsession. Death is indifferent to the family of its victims. It does not care for the feelings of the families that lose their dear ones.

After describing the insensitive, merciless nature of death the speaker warns death not to look at her baby. She has named her child after a flower, she wants to see her son bloom. The young mother warns death to forget that name, that flower, to lose the memory of the tender child. The young mother's tenderness, affection and care for her son is clearly seen in this stanza. Her fear that death might take him away consumes her with fear. The fear for the safety of her child is a universal feeling of all mothers.

The gloom, despair and anxiety heightens in the next two stanzas. A sort of paranoia and panic can be seen in her mind. Here, the young mother actually curses death frantically. She wishes that death should be driven crazy. She prays that salt, wind and sand should mix it so that death loses its sanity. So that she will not be able to differentiate East from West or the mother from child just like fish in the sea look the same.

The concluding lines explain why the speaker frantically curses death to lose her sanity. If death comes hunting for the child in such a state of frenzy, she will find only the mother and the child will be spared. Thus, the poem ends on a very different note.

The young mother is aware of the all-encompassing presence and permanence of death. She is aware that death is an indifferent taker of lives and spares none. Due to her love for her new-born baby, the young mother is obsessed with the fear that her son might be taken away from her by death. Her fear, agony and panic is heightened as the poem progresses. She threatens and warns death, calls it names. But, alas, she knows death spares none. Then she does what only a mother can do for her child – she wishes that death should find her instead of her child. Thus, the mother is willing to sacrifice her life in exchange for her child's.

The poem is an example of a mother's pure and selfless love for her child. It also depicts the limits of human life and its helplessness in the face of death. The tone of the speaker alternates between hope and despair – hope for the blooming of her child and fear and despair over death's power to snatch hope and life.

EXERCISES

I. Short answer questions.

1. What is the central theme of the poem?
2. What are the various names given to death?
3. Explain the imagery in the poem in brief.

II. Descriptive answer questions.

1. Critically appreciate the poem "Song of Death".
2. Why is Gabriela Mistral called a 'poet of motherhood'? Explain on the basis of the given poem.
3. Write a note on the narrative technique of the poem.

III. Classroom activities.

1. The teacher can ask students to read poems like Chinua Achebe's "Refugee Mother and her Child" and Nissim Ezekiel's "Night of Scorpion" which explore similar themes of death and a mother's concern for the child.
2. The teacher can ask students to explore the theme of death in women poets like Emily Dickinson.
3. The teacher can recommend students to collect additional information about the poem through websites.

This anthology is a compilation of some of the best literary outputs by women authors celebrated around the world. It attempts to represent women's writing through the ages, globally. The writers selected, namely, Suji Kwock Kim (Korea/America), Gabriela Mistral (Chile), Mrinal Pande (India), Margaret Atwood (Canada), Chimamanda Ngozi Adichie (Nigeria) and Susan Glaspell (America) have carved a niche for themselves through their writings. The selected readings in the anthology depict diverse cultures and locate the position of women in them, across different literary genres. It reflects on women's emotional kaleidoscope. The book aims to provide the students an insight into women's position culturally.

Macmillan Publishers India Pvt. Ltd.
www.macmillaneducation.in

Ethics and Human Values through Literature

Editor

Dr. G.N. Shinde
Dr. L.V. Padmarani Rao
Madhav S. Dudhate

Ethics and Human Values through Literature

Editors

Dr. G. N. Shinde

Dr. L. V. Padmarani Rao

Madhav S. Dudhate

PARIKALPANA

ARIKALPANA

K-37, Street No. 3, Ajit Vihar, Delhi-110084

Mo: 9968084132, 7982062594

e-mail: parikalpana.delhi2016@gmail.com

Book : Ethics and Human Values through Literature

Editors : Dr. G. N. Shinde, Dr. L. V. Padmarani Rao
Madhav S. Dudhate

© Editors

Edition : 2022

Price : 995/-

ISBN : 978-93-95104-10-4

Printed at Compact Printers, Delhi-110 032 in India.

*To publish this book by any means and to perform theatrical
it is mandatory to get written permission from the publisher.*

38. Revising the Ancient Indian Literature is the Need of the Hour 274
—*Dr. V. Madhavi*
39. Human Values Reflected in R.K. Narayan's The English Teacher 278
—*Sagrole Mashnaji S.*
40. The Conflict between Finite and Infinite in Tagore's The Ascetic 285
—*Dr. Durgesh Ravande*
41. Moral Education through Children's Literature 291
—*Swati Madanwad*
42. Human Values and Peace : A Study 297
—*Dr. Ajit Raosaheb Bhanji*
43. Ethics and Human Values in Shakespeare's : King Lear 301
—*Gufrana Begum Abdul Rasheed Khan*
44. Northanger Abbey's Catherine Morland : An Amalgam of Ethics and Human Values 308
—*Rashmi Baburao Suryawanshi*
45. The Ethical Journey of Salvation and Return of Humanity in The Kite Runner 314
—*Dr. Pradnya D Ghodwadikar*
46. Ethics and Human Values in Paulo Coelho's The Alchemist 319
—*Narwade Amol Ashok*
47. Human Values as a Thematic Motif in Upamanyu Chatterjee's The Last Burden 326
—*Dr. G. Ramana Reddy*
48. Reflection of Values in Chinua Achebe's Things Fall Apart 333
—*Anjali B. Kokadwar*
49. Transition of Values and Ethics in Old Stone Mansion by Mahesh Elkunchwar 340
—*Dr. Rajurkar Balvirchandra Bapusaheb*
Dr. Ganesh Laxmanrao Lingampalle
50. Human Values as Reflected in Upanishads : A Study 347
—*Dr. Jyoti Sarkale/Deshmukh Chaitanya Dadarao*

Moral Education through Children's Literature

Swati Madanwad

Head, Department of English
Shankarrao Chavan Mahavidyalaya
Ardhapur Dist. Nanded (M.S.)

Childhood is the very important period in the personality development of the individual. Most of the character traits are formed in the early years of upbringing. Children's literature plays a key role in shaping the mind of the child. It not only caters to its imagination but is a significant contributor in the development of overall character. The present paper tries to trace out the role of children's literature in moral education with the help of some well-known texts of this genre.

Introduction : Since times immemorial there are two views prevalent about literature. First is that literature aims at pleasure or entertainment. Second is that literature has a moral purpose behind it. This debate can be traced back to the times of Plato and Aristotle. Plato, in his book *Republic* has taken a stern stand against poets and poetry. However, he is generous towards the stories for children with a moral message embedded in them.

Childhood is the most important period in the development of personality and character of an individual. It is an age of curiosity and wonder. It is scientifically proven that the human brain completes most of its development till the age of five. Realization of the personality is not complete till the age of adolescence is over. In this way, the early and later childhood years form the core period of influence in shaping of personality of an individual.

Children are very much sensitive, curious, willing to learn, and imaginative. There is an eagerness to know the world in them. Here comes the role of moral education. It aims at developing the character and personality of the child constructively. It helps the child to make a difference between good and bad. It also aims at

Ethics and Human Values through Literature / 291

the acceptance of the good and the rejection of the bad. It helps children to become good citizens.

Children's literature always has a message with it. It is based on the thought that there is a certain purpose behind narrating a particular story to the young mind. The stories are aimed towards making a good citizen out of the child. They also try to inculcate values and shape the growing imagination of the child. The stories aim at making them sympathetic towards the sufferings of others.

Children respond to the stories in no time. In the growing age, these stories cater to the emotional and intellectual needs of the children. Most of the stories follow similar traits in them. In this regard Vladimir Propp has done a close study of Russian *Fairy Tales* and brought out certain recurrent patterns in these stories. These include the ones like victory of the virtue over the vice, virtue rewarded and vice punished, etc.

The fairy tales like the Cinderella story exists with many variants in almost all the literatures of the world. Cinderella is a poor but beautiful, hard-working, sincere young girl living with a wicked and jealous step mother and step sisters. She becomes the rich and mighty when the prince chooses to marry her. The story has a moral message that the good deeds are rewarded in the end.

The Cinderella story communicates a certain type of belief, perception, way of life, a conventional womanhood which aims at a peaceful and prosperous life in marriage. In other words, at the strong disapproval of feminist readers of today, the Cinderella stories celebrate conventional womanhood where success depends upon getting married with the right person. Beside Cinderella is chosen one and does not have a choice of her own.

Similar interpretation of the story of Sparrow and Crow is done by Shashi Deshpande in her novel *That Long Silence*. She compares the sparrow with the modern housewife who believes that she is safe if she follows the conventional norms of womanhood. She remains engrossed in her daily chores and childcare, wrapped in her own world, hostile and unsympathetic towards others like the crow. She becomes wicked enough to kill the crow in the end. The story has a message that be the version of the sparrow in real life i.e. the ideal of woman lost in childcare

and domestic work. Thus, stories have been the vehicle for inculcating certain morals which are accepted by the society.

Thus, literature for children is always the carrier of a message or an agenda. It aims at influencing the young readers. However, it cannot be denied that it also has been a carrier of values like love, compassion, sympathy, honesty, sincerity, loyalty, truth, perseverance, etc.

In the West, children's literature can be traced back to Aesop's *Fables*. Aesop was a Greek slave and a wonderful storyteller. His tales, most of them are beast fables, with animals as characters, have become an integral part of the oral literature of the world. Each tale carries an implicit moral in it. Easy to read and easier to memorize, these stories have become a timeless classic now.

Fairy Tales by Hans Anderson is another example of literature for young children. These stories not only cater to the imagination of the children but also imbibe a moral on their minds. These tales are timeless and free from the barriers of caste, creed and culture. They have the capacity to transcend the limits of any culture and reach out to every young mind. In this context, it is important to remember a reference from V. S. Naipaul's Nobel Speech in which he fondly recollects his liking of these tales.

In India, there is a rich tradition of stories for children. The most well-known collection of stories for children is *Panchatantra*. It is written by Vishnu Sharma to teach the idle sons of the kings. These stories are popular even today. There are animals and human characters in these stories. Each story has a message in it for the young reader.

Another example is *Hitopdesha* by Narayan Pandit. It also follows the similar trait of a story with a moral message. *Jatak Katha*, a collection of stories with morals, is an important part of Buddhist literature. In the medieval times we have Tales of Akbar and Birbal, and Tales of Tenali Raman which are not only witty but full of wisdom.

In the Persian literature, we find the *Arabian Nights*, originally titled as *One Thousand and One Nights* narrated by the Arab Princess Sheherjade. These stories are full of fantasy, adventure, and also a moral message to give at the end of each. In the medieval times, we have the stories of Mulla Naseeruddin who is more a Persian counterpart of Tenali Raman or Birbal.

The popularity and fame of these stories has been undaunted with the passage of time. The secret of their lasting impact lies in their simple, lucid narrative style, their perfect understanding of the child's psychology and imagination, their capacity to transcend the borders of time, place and culture and to reach out to the very heart and mind of the young reader anywhere across the world.

In the pre-independence period, writers like Rabindranath Tagore have written wonderful stories for children. His stories have children as characters in them and they also carry a message in them. The classic short-story like *Cabuliwallah* has the character of Mini, a small girl in Calcutta and the growing friendship between Mini and the Cabuliwallah. The story not only captures the innocence of the child but also the affection and benevolence of the stranger for her. In the end, it also brings out the greatness of an ordinary man like Mini's father who sacrifices the wedding celebrations of Mini in order to help Rehman meet his daughter left behind in Kabul.

Similarly, there are books like Mahatma Gandhi's *My Adventures with Truth*, Pandit Jawaharlal Nehru's *Letters to Indira*, and quite recently the books like A.P.J. Abdul Kalam's *Wings of Fire*. These books have become a must read for every Indian child in the growing years. Though not originally meant to be the books for children, these books are read for they have the capacity and potential to groom the child's personality constructively.

Children's literature is originally meant for both information and instruction to the child. It is written with a purpose to cater to the emotional and intellectual needs of the children. It is always a tool to inculcate certain values and ideas on the young minds. Literature is used as a vehicle for moral upbringing of the child.

In his article, "Moral and Instructive Children's Literature", M.O. Grenby observes, "Those who write children's books have always thought it a part of their job to instruct their readers, whether in facts, religions, morals, social codes, ways of thinking, or some other set of beliefs and ideas."¹

Louisa May Alcott's *Little Women* is one celebrated text in children's literature. It is the story of the close-knit family of Jo. It is the story of four sisters Meg, Jo, Beth and Amy which records their passage from childhood to womanhood. It highlights the middle-

class values. It celebrates the values like love, domesticity, sisterhood, sympathy for the poor, etc. It also traces the story of Jo's realizations about her own identity. It imbibes the message of achieving one's own dreams and coming in terms with your true self.

Marjorie Kinnan Rawlings' novel '*The Yearling*' is the story of Jody and his life with Flag, a yearling. It traces Jody's coming to maturity. The novel unfolds in the unconventional setting of a forest. It brings out the love between the child and animal. It also epitomizes the values like care for the wellbeing of others, living in harmony with nature, struggle for life on the righteous path and so on.

Oscar Wilde has written many remarkable short stories for the young readers. These include 'The Happy Prince', 'The Selfish Giant', 'The Nightingale and the Rose' etc. These stories are written in a lucid language. They describe simple human emotions with all beauty and grace. Each story has a moral to communicate. For instance, "The Happy Prince" shows unconditional love of the prince for the poor. It also shows the selfless swallow who dies for the sake of the prince.

Marathi classic autobiography *Shyamchi Aai* by Sane Guruji is a great story of a child's love for his mother. The different parts of the book comprise of many incidents in the life of Shyam. Set in the locale of Konkan region of coastal Maharashtra, *Shyamchi Aai* brings forth the lower middle-class life of a Brahmin family living in a village. It is centred around Shyam's relationship with his mother. The mother in the story strives hard for inculcating values and principles on her children. She teaches them to live a life of idealism. The novel is an essential part of upbringing in the educated Maharashtrian families.

The book shows unbelievable bond between mother and child. Shyam does not shy friends for he does the womanly work like grinding for his mother. It also shows how one should feel affection towards one's siblings rather than nurture rivalry for them. Situated in the laps of nature, the book imbibes a lifestyle in perfect harmony with nature. The love and affection in this poor Brahmin family is not limited for the members of the family alone. It encompasses also the poor servant, a neighbour's family, and even an old wood-seller. The book highlights morals like discipline, honesty, compassion, brotherhood.

R. K. Narayan's novel "Swami and Friends" unfolds the incidents from the life of Swaminathan, a small boy from a South Indian Brahmin family. It records many incidents from his life. These incidents are lively, humorous and altogether funny. Some of them are slightly ironical, sad or melancholy. The book uncovers the growing up of a child into adolescence. It celebrates the perennial ideal of friendship.

A modern writer like Ruskin Bond has written many short stories and novels for children. His famous works include *A Room on the Roof*, a novel featuring the growing up of the young protagonist Rusty. *Adventures of Rusty* is another collection with stories involving small boy named Rusty. However, Bond is best-known for his short stories with a message in them. Written in impeccably beautiful English, the stories have a lasting impact on the young minds. They offer wisdom along with wit.

In the short-story titled 'The Thief', there is a small boy who is a thief. A good-hearted person gives him shelter. He also starts teaching the boy, and return the child does the household chores. But one day the boy steals in the house and runs away. However, his conscience brings him back to the young man. The story shows that if children are given the opportunities, they choose right over wrong. It also inculcates the values like trust, affection and kindness.

Another well-known story by Ruskin Bond is "The Cherry Tree". A small boy named Rakesh plants some seeds in his grandpa's garden during his stay there in vacations. He forgets about it soon after planting it. But the seeds burst into a sapling and it survives till the next holidays. Now, Rakesh learns to take care of the plant with the help of his grandfather. The story is intentionally written to inculcate the love for nature.

Finally, literature has been the vehicle for moral education since times immemorial. It is easier to learn values and morals with the help of an entertaining and amusing tale. The lessons learnt with the help of fine literature are never forgotten.

References

1. Grenby, M.O. (2015), 'Moral and Instructive Children's Literature' <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/moral-and-instructive-children's-literature>.

PARIKALPANA

K-37, Ajit Vihar, Delhi-110084
Mob. 9968084132, 7982062594
e-mail: arpublishingco11@gmail.com

ISBN 978-93-95104-10-4

UGC, Pune & S.R.T.M. University, Nanded Sponsored
Three Days International Interdisciplinary Conference in

Hindi, Marathi, Urdu & English on

लोक साहित्य : वैश्विक परिदृश्य

लोक साहित्य : जागतिक परिप्रेक्ष्य

لوک ادب : عالمی تناظر

Folk Literature : Global Perspective (FLGP-2016)

28, 29, 30 January, 2016

अ
लोक साहित्य
(FLGP-2016)

English & Urdu :Volume :3

ISBN-978-81-923487-3-5

Edited by
Dr. G.N. Shinde
Dr. S.B. Mirza
Mr. V.B. Maske

Scanned with OKEN Scanner

Folk Literature & Religion		
22	Dr. Ajay R. Tengse & Mohammed Al-Hiba -- Folklore and Religion: Folk Religion and Folk Religious Practices	72
23	Mohammad Nasiruddin Bashiruddin -- Indian Folk Literature and Religion	77
24	Dr. Bhange P. B. -- 'Such A Long Journey' As A Critique Of Religious Fanaticism	80
25	Sk. Tanvir-- Superstitions And Supernaturalism In Macbeth And Julius Caesar	84
26	Omprabha A. Lohakare-- Jokumaraswami: A Ritualistic Study	87
27	Mr. Kishore Kumar Gopoji -- Folk Saints in Folk Christianity	90
Folk Literature & Myth		
28	Dr. Shailaja B. Wadikar-- The Relevance Of Myth, Folk Tale And History In The Contemporary Context In Karnad Drama	93
29	Mrs. Madanwad Swati D. -- Different Routes to the Diverse Realms of Myth and Folklore - A Global Perspective	98
30	Dr. Karuna P. Deshmukh -- Myths and Magical Realism in the Postcolonial Context-	100
31	Mr. Ashok B. Londhe -- Legends and Myths in Indian English Drama -105	105
32	Dr. Hande Madhav—Folk Literature and Myth -	109
33	Ms. Vandana Sukheeja & Dr. Sunita Rani -- Rewriting and Transformation of Myths in Girish Karnad's The Fire and the Rain	111
34	Mrs. Vibhati V. Kulkarni & Dr. More D. N-- The Difficulty Of Being Good: A Myth Retold With Global Perspective-	116
35	Dr. Nitonde R. S. -- Creation And Myth: A Critical Perspective On The Poetry Of Ted Hughes	119
36	Dr. D.P.Digole -- Mythical Modes in O.V.Vijayan's Khasakkinte Itihasam	121
37	Mr. Dange A. R & Dr. Farhana Pathan -- The Role Of Myth And Folklore In Shashi Deshpande's That Long Silence	152
38	Gutte Kiran W. -- Projection of Myth and Folklore in Karnad's Hayavadana	129
39	Dr.P.Susheela Sriram-- Indian Myth In Uma Parameshwaran's Sita's Promise	132
40	Mr. Rameshwar S. Solanke-- Myth & Culture In Franz Kafka's Metamorphosis	135
41	Dr. Dakshata N. Deshmukh-- A Comparative Study Of Drupadi Mejhen On The Background Of Mythological Drupadi	138
42	Mr. Maske V. B.-- Vision Of Life, Myth, Religion, Dream And Destiny In Alchemist	140
43	Dr.Dnyanoba B. Mundhe -- Use Of Mythology In Raja Rao's Kanthapura	145
44	Mr. Avinash V. Thote -- Myth of Marabar Caves in Passage to India	147
45	Dr. Sonali V. Rode -- Another Cinderella Story	149

Different Routes to the Diverse Realms of Myth and Folklore - A Global Perspective

Madanwad Swati D.

Head Department of English
Shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur.

Myth is a much discussed and also a much disputed term in the twentieth century criticism. It is also a term which has acquired a kind of interdisciplinary status in the present academia. Various attempts have been made to explore the contours of myth and mythology from the vistas of language, psychology, anthropology, social anthropology, theology and not to forget literature as well. In each of these spheres at least one giant intellectual has spent a lifetime exploring the territories of myth, for instance, in language, structuralists have applied the theories of Saussure to myth and folklore; particularly French anthropologist Claude Levi-Strauss has implemented the linguistic theories in the study of myths, in sociology Emile Durkheim has worked on myths. In psychology, Carl Jung has provided a different orientation to the study of myth and mythology with his concept of 'collective unconscious'. The interrelations of literature and myth have been multi-faceted and multilayered as well.

To begin with the basic, myth means a story which generally has a religious or supernatural element in it. It can be summarized as a storehouse of the cultural experiences of mankind. In other words, it is the cultural residue of human knowledge, wisdom, intellect and experience. It also reflects the innately human desires, longings, dreams and aspirations, quests and questions.

To use the words of Oxford English Dictionary: 'a myth is a story that originated in ancient times, especially one concerning the early history of a people or explaining natural events'. Mark Schorer has defined it as, "Myth is fundamental, the dramatic representation of our deepest instinctual life, of a primary awareness of man in universe, capable of many configurations upon which all particular opinions and attitudes depend." As Joseph Cuddon has explained, nowadays, myth tends to signify a fiction, but a fiction which conveys a psychological truth. Myths or quasi-myths are primitive explanations of the natural forces and

the cosmic order. Thus the connotations of the term have changed over the years, yet its link to human psychology has remained.

The interrelationship between myth and psychology has always evaded the attention of various thinkers right from Freud to Carl Jung. Psychology records and examines the individual's responses to the situations and circumstances whereas mythology records the responses and reactions of a community which shares common ideas, common beliefs, religion and value system. Hence, the realm of psychology is vaster than that of mythology. Carl Jung has developed the concept of 'collective unconscious', it is the storehouse of the communal and racial memories of the mankind. The mythology and folklore of a particular people reflects their world view. In the twentieth century, James Frazer's scholarly book *The Golden Bough* opened a new horizon for the study of myth and mythology. It was an epoch-making book which has influenced several disciplines of study including philosophy, psychology, language, literature to mention a few.

Implementing Ferdinand de Saussure's linguistic theories, French anthropologist Claude Levi-Strauss conducted a structural study of myths. He proposed the structuralist theory of myth. Quite strikingly while studying myth on linguistic ground, Levi-Strauss has asserted, myth is language.

In simple words, Levi-Strauss has acknowledged the higher level on which myth stores the collective experience. Language, in the words of Wittgenstein, is a storehouse of a culture. On a different, much deeper and condensed level, myth stores the experience of a people which is sometimes quite impossible to store in mere words. In this way the meaning stored in a myth 'takes off' from a linguistic ground, but it embraces a much vast horizon, storing something which is 'beyond words'. It is in this way, myth stores a profound psychological truth. It also answers the question

37
AH

why a myth touches a 'deeper chord of humanity'.

Emile Durkheim, the father of Sociology, traces the origin of all religions in myth and magic. Myth reflects the common beliefs that bind a community together. In the times of pre-historical primitive world, intellectual responses of human kind to the mysteries of the universe and the secrets of creation gave birth to myth. Since that time onwards, myths continue to exist in different cultural and social groups, distant from each other in space and time. Yet, the mythologies of different nations, different cultures, different people which have nothing in common are similar at one level or other.

In this respect, Russian Scholars, structural narratologists, Vladimir Propp, Tzvetan Todorov and others have conducted a structuralist study of the narratives of the myth and folktales. After studying some hundreds of folktales, they uncovered that these narratives have similar underlying patterns in them. The study also establishes the fact that the human response to the universe, nature is similar all over the world. Humanity breaths the same life everywhere.

The write-up on myth and folklore cannot be completed without the mention of two great names – William Blake and William Butler Yeats. Both of these poets were highly interested in myth and folklore. William Blake has famously quoted, 'If I will not evolve a mythology of my own, I will be enslaved with that of the others'. He later created a mythology of his own by transfusing the elements from Christianity, paganism and others like the works of Milton and Swedenborg.

Then there is the example of Irish poet, W.B. Yeats. Yeats was not only a poet but also an active member of Irish Nationalistic Movement. He was attracted to and fascinated by the rich culture of Irish myths, folktales and legends which he sought to recreate in his poetry. His insistence on the use of local Irish myths and folklore led to the creation of nationhood among his readers. As mythology is nothing but a communal and collective experience. A few examples are the long poems like *The Wanderings of Oisín*, *The Death of Cuchulain*. He not only borrowed the subject

matter but also the words, idioms, verse forms and imagery from the Irish folklore. Yeats' interest in the myth, legend, folklore, magic and occult was so deep that led him in the writing of 'A Vision'. It is a book which records his own theory of history and personality.

A study of Yeats explains the fact how myth and mythology transcend the limits of space and time. Yeats' interest in mythology was not for the sake of mythology alone. He used it as a sort of strategy against the suppressive British colonizers. In a time when local Irish culture was suppressed by the British colonizers, Yeats sought to recreate it in his poetry. It was one of the earliest examples of the use of myth and folklore as a strategic device in postcolonial writing to recreate the native ethos in the writing. This strategy was later used by the writers from various colonies including writers from Latin America. It has now become a strategic device in postcolonial literature to recreate the local myths and folklores in literature.

There are ample examples of the use of myth in literature in the writings of Herman Melville, T.S. Eliot, James Joyce, Thomas Mann and Girish Karnad. Melville's *Moby Dick* is itself an archetypal image. T.S. Eliot made extensive use of myths and folklore in his masterpiece *The Waste Land*. James Joyce recreated mythology in *Ulysses*, Thomas Mann made an excellent use of the myth of transposing of the heads in one of his short stories. Again the same myth was used by Girish Karnad in *Hayavadana*. In *Nagmandala*. Girish Karnad puts forth the narrative of feminine sexuality through the myth of a snake falling in love with a beautiful lady.

Finally, myths remain a sound reservoir of human responses to various natural phenomena since the primitive times. It has penetrated in every realm of human experience. In the field of literature myth has served both as the form and substance by writers. Even the contemporary writers try to link their characters with the mythological ones in an attempt to secure a greater effect and appeal to vast sections of readers.

References : 1. *A Handbook of Critical Approaches to Literature*, Ed. W. Guerin and others, OUP, 1992, P. 159.

Cover page

Index

Price - 98-100

9 788192 348735

Organized by:

Department of Languages

Shri Sharda Bhavan Education Society's

Indira Gandhi (Sr.) College, Nanded

An ISO 9000-2008 Certified Institution

NAAC accredited "B" Grade with CGPA 2.62 &

"Best College Award" from SRTM University, Nanded

Contemporary Indian Dramatists in English: An Overview

- Dr. Mirza S. B.

Contemporary Indian Dramatists in English: An Overview

First Edition:
July, 2022

●
© Dr. Mirza S.B.

●
Editor :
Dr Mirza S.B.

●
Publisher :
Kusha Publishers & Distributors, Nanded.

●
Published At : Nanded, Maharashtra.

●
Printed at :
Mudra Offset Printer & Processor
M.G. Road, Near Sharda Talkies, **Nanded.**
☎ : (O) 242109

●
ISBN : 978-81-931942-8-7

●
Price: Rs. 350/-

Although every care has been taken in proof reading but some omission or errors might have crept-in due to inadvertence and remained to be corrected. The editor will be obliged if the mistakes are brought to notice for carrying out corrections in the next edition.

Contemporary Indian Dramatist in English : An Overview ...2...

10	Depiction of Yayati's Understanding of Futility of Human Acquisitiveness -Dr. Sandip Pandurangrao Chavan	104
11	Girish Karnad's <i>Tughlaq</i> : An overview - Dr. Dhaware Rahul P.	114
12	The Question of Identity of Women as Reflected in Mahesh Dattani's <i>Tara</i> -Mr. Praful S. Deore	122
13	A Critical Study of Mohan Rakesh's <i>Ashadh Ka Ek Din</i> -Swati Madanwad	127
14	Circumstances of Prostitution in Partap Sharma's <i>A Touch of Brightness</i> -Dr. M. D. Pathan	134

A Critical Study of Mohan Rakesh's

Ashadh Ka Ek Din

-Swati Madanwad

Assistant Professor & Head,

Department of English

Shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur

Email: swati.madanwad@gmail.com

Mohan Rakesh is one of the wonders of Modern Indian Literature. In a relatively brief span of life, he has to his credit exemplary works in various different genres like prose-fiction, novel and drama. Interestingly, he has created masterpieces in all these. However, for modern English readers his fame rests on his plays. He has penned three plays namely, *Ashadh Ka Ek Din* (*One Day in Rainy Season of Ashadh*), *Lehron ke Rajhans* (*King-Swans of the Waves*), and *Adhe Adhure* (*The Incomplete Ones*). Rakesh has the credit of broadening the possibilities of modern Hindi theatre. Namwar Singh has observed correctly that before Rakesh's arrival, 'one could not gauge the possibilities inherent in Hindi theatre. He proved for the first time that drama is an art worth taking seriously.'¹

His first two plays are based on historical personages. The play *Ashadh ka Ek Din* has the character of Kalidas, as one of the central characters, but it revolves round the life and character of his imaginary muse and beloved Mallika. The second play *Lehron ke Rajhans* is about the story of Gautama turned into Buddha and the effects of this transformation on his near ones. The third play, *Adhe Adhure*, however, does not have any such historical persona in it. It deals with the emotional turmoil of a modern middle class urban family. Yet all these plays evolve the various aspects of man-woman relationship with a keen and precise vision of Rakesh who believes that basically man and woman are incompatible to each other.

AshadhkaEkDin is set in classical times. It has the character of Kalidas, the classical Sanskrit poet as its protagonist. The plot unfolds in a small Himalayan village. The first Act opens with Mallika and Kalidas enjoying the Ashadha rain on the mountainside near the village. Mallika is the childhood sweetheart and beloved of Kalidasa. She is also his inspiration and muse. He has written his first book of verses *Ritusanhara*. It has given him name and fame in the distant capital city of Ujjayini, but he is a neglected poor poet in his own village.

In this Act I we come to know that the King has offered his patronage to Kalidasa. He has offered to make him courtpoet. King's men have reached to his village to take him to the capital city of Ujjayini with them. But Kalidas is unwilling to leave the village and go to the capital city. He thinks that he is an indispensable part of the nature of that region and would not leave that native place for anything in the world. Mallika, on the other hand is so excited about the offer. She is happy that finally true merit of Kalidas is understood by the King. She decides to persuade Kalidas to accept the offer to become the court-poet and leave for Ujjayini. She thinks his art will blossom there and he will get opportunities not available in this village.

Mallika's mother Ambika is always against her involvement in Kalidas. She is a worldly wise woman and is skeptical about the character of Kalidas. She is aware that Kalidas is a self-centered man and he will leave Mallika. Vilom, a friend and rival of Kalidas suggests her that Kalidas should marry and take Mallika with him. To this suggestion, Mallika strongly objects as she does not want to be a burden in the path of progress of Kalidas. Eventually, after much persuasion on the part of Mallika Kalidas departs for Ujjayini. The first Act ends here.

The second Act opens in the same setting. It is the small hut of Mallika. Some years have passed. Kalidas has become the court poet of Ujjayini. He has composed some of his finest works there. He is married to princess Priyanguumanjari. He is made

Contemporary Indian Dramatists in English : An Overview ...128...

governor of Kashmir. On his way to Kashmir, he has arrived in his village. He is accompanied by his wife Priyangumanjari and a small group of attendants. Vilom thinks that Kalidas will visit Mallika. But Kalidas avoids any meeting with her. But his wife Priyangumanjari pays a visit to Mallika. She is surprised to find that Mallika has all the works by Kalidas.

Priyangumanjari offers to make Mallika her own companion. She also suggests to find a suitable match among the royal attendants for Mallika. She is quite willing at least to make arrangements for the renovation of her decaying hut. But Mallika rejects all these offers modestly. Mallika does not take the harassment made by Vilom to her heart. But she is heartbroken to see that Kalidas has not paid a visit to her.

The third and final Act of the play takes place in the same setting. It is again Mallika's hut. But it is in a dissipated state now. Heavy rain and thunders are going on. Matul, Kalidas' uncle has come to her door seeking shelter. She takes him in. Matul tells her that he is happy that he has left the palace and returned to his village. Matul informs her that the king of Ujjayini is dead. There is instability in the kingdom. Revolt has taken place in Kashmir. Matrugupta i.e. Kalidas has left Kashmir but he has not returned to Ujjayini. There are rumours that the poet has renounced the world and has gone to Kashi. The rain stops for a while and Matul leaves.

Mallika is now worried about the well-being of Kalidas. The rain and thunder resume. She is lost in the thoughts of Kalidas. She tries to save and protect the manuscripts of his works from rain. She has collected all his works from the traders. And at this moment, Kalidas enters her house abruptly. He has left Kashmir. He has left his governorship. He has come to the village seeking to meet her. He has realized that the cost he has paid for fame and glory, power and privilege is far too much. He left his village and his muse behind. But he could not write anything apart from them. Even in Ujjayini, he wrote only about the time they spent together

in their village. It was Mallika who appeared in his works in disguise.

Mallika is spellbound, surprised and shocked to find him there. She had never thought he will ever return. Kalidas is pleased though surprised to find she has procured all his works. He is aware that it is too late but there can be a new beginning with her. But the time is not the same. Mallika is not the same. She is a mother now. She has borne a child to Vilom. Her daughter is sleeping inside. The spell breaks with the cry of the child and Mallika goes inside. She comes out taking the child in her hands. But Kalidas has left the place. Mallika calls after him but he does not return. Mallika might have followed him in the dark, but she is aware of the child and stops herself.

The play revolves round the characters of Mallika and Kalidas. It depicts the inner psychological conflict of these characters. Mallika is the muse and inspiration of the poet Kalidas. She is also the beloved and childhood sweetheart. But her involvement in Kalidas seems more than his love for her. At the end of each Act, we find Kalidas leaving her alone. The conflict is that of ambition and love. Kalidas pursues fame and glory at the cost of his attachment to his place and people. Though he succeeds in achieving these things, he loses his creativity. He marries the princess, but she is no substitute for his muse Mallika.

Mallika on the other hand causes her own destruction due to her unconditional love for him. She sacrifices her self-interest for him. She thinks only of his well-being and prosperity. She knows that he will get better opportunities for his art in the capital city. Yet, even if she so desires she could have easily convinced him to marry and take her with him. But Mallika is made up of a different metal. She does not want to be a burden in the path of his progress. She keeps her self-respect in declining the demeaning offers of Priyangumanjari. But she is left heartbroken when Kalidas does not pay a visit to her.

Time tries her patience. She is abandoned by her lover Kalidas and has to bear the relationship with his friend. Vilom is now father of her daughter. But in her heart she has kept her love for Kalidas intact. She has also preserved his works like precious riches. It is a story of two lovers who destroy each other in their pursuit of fame and glory. Kalidas is driven by this desire for power and privilege and he is deprived of his art. Mallika seeks these things for him and loses him in return.

With the escapist stand taken by Kalidas at the end only confirms that probably he never understands the feelings of Mallika towards him. He is so self-centered that he fails to realize that what Mallika has done for him. He is so engrossed in his own world, that he can't understand her world revolves round him. He is so lost in his worldly pursuits that he does not think it necessary to visit her when he passes by the village. Yet futility of the world dawns on him and he returns to her for a while only to leave her forever. Kalidas' failure to understand the depth of Mallika's feelings for him is at the route of this tragedy.

AshadhkaEkDin is an unconventional play in all respects. It can be seen from setting to characterization, from characters to plot, from dialogues to stagecraft. Character of Kalidas is the only historical character. But there ends the history. It is modern in its conflicts. It shows the inner conflicts of an artist. It is not the Kalidas immortalized in Indian story of letters. It is a psychological reflection of the dilemmas of a man and an artist.

Mallika's character is strong but tragic. She is completely at odds with a traditional heroine. She is headstrong, frank and self-sacrificing. Her feelings of complete surrender to Kalidas make her so self-less that she walks on the path of self-destruction. She has to accept the relationship of Vilom, the man she hates. She becomes mother of his child. She ruins all her own prospects for her selfless love for Kalidas and all this when he hardly realizes or acknowledges any of this ever. Her innocence, selflessness and love make her vulnerable.

Contemporary Indian Dramatists in English : An Overview ...131...

The characters of Ambika and Vilom are worldly and practical. They try to aware Mallika of the conventions of life. But she is far too much immersed in her love for Kalidas to understand their perspective and concern for her well-being. Ambika never doubts that Kalidas will leave Mallika alone and so it happens. Vilom, who is more an antagonist, foil or alter ego of Kalidas, is an important character in the play. In the words of Vilom, 'What's Vilom? An unsuccessful Kalidas. And Kalidas? A successful Vilom.'²The character of Priyangumanjari does not evolve much in the play. Overall the story revolves around Mallika.

The setting of the play is Mallika's house. But it is not the same one in each Act. It is a place which is well-kept and pleasant in the first Act. But thereafter, it starts showing signs of decay in the Second Act. In the third Act it is on the verge of ruin. Its situation is parallel with that of Mallika's plight. The innocent, lovely, self-less Mallika of First Act; woman of self-respect and dignity in Second Act; defeated, surrendered woman of Third Act. Every Act begins with the first day of rain.

The plot of the play has limited characters. The story revolves round Mallika and Kalidasa. The other characters are sidelined and serve the purpose of progress in the plot. There is no subplot in the play. The characters of Ambika and Vilom are realistic people with practical wisdom. Mallika on the other hand is more a woman in love throughout the play.

The characters in the play have a symbolical significance. Their names also are given in accordance with their character traits. Kalidasa is the only historical figure in it. Rest of the characters are the products of the artistic imagination of Mohan Rakesh. Mallika is a name of 'a variety of jasmine flower' in Sanskrit. It is a symbol of purity and innocence. Ambika is a Sanskrit word for 'mother' or 'pure woman'. Vilom literally means 'an opposite'.

The language and dialogues of the play need a special mention. Mohan Rakesh was a trained reader of Sanskrit literature. His involvement with Sanskrit classics was far deeper than one may imagine. He has chosen the words with Sanskrit roots avoiding the common Urdu influenced words which are more common in colloquial Hindi. It has carried the play back to the pre-colonized period, avoiding all the colonial influences on language.

References:

- *'One Day in the Season of Rain'*, Mohan Rakesh, Translated by Aparna Dharwadkar, Penguin, 2015.

Dr. Mirza Sultan Baig is Associate Professor and Head Department of English, Indira Gandhi Sr. College, CIDCO, Nanded (M.S). He has been teaching at UG level since 2006 and is actively engaged in supervising research studies. He has presented number of research papers in English in various seminars and conferences and also published in various reputed journals. He is a recognized PG Teacher and Research Supervisor by Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded. He has edited three books: *Postmodern Literary Theory and Literature* (2012), *Folk Literature: Global Perspectives* (2016) and *Contemporary Indian Novelists in English: An Overview* (2022) and successfully completed one Minor Research Project. He has been Organizing Secretary of international, national, and state level academic events approved by different funding agencies. His areas of interest are New Trends in Literature and Criticism, Multidisciplinary Studies and Translation Studies.

Government Translations

आधुनिक भगीरथ

ना. शंकरराव चव्हाण जन्मशताब्दी गौरवग्रंथ

संपादक

डॉ. सुरेश सावंत

- ७) आठवणीतले आजी-आजोबा / सौ. शिल्पा कदम / ४८८
८) माझे मार्गदर्शक / शिरीष पाटील / ४९०

विभाग पाचवा

मुद्रित माध्यमांची आद्रांजली

(४९४ ते ५३८)

विभाग सहावा

ना. शंकरराव चव्हाण यांची सोळा संसदीय भाषणे

(५३९ ते ६१३)

विभाग सातवा

ना. शंकरराव चव्हाण यांची मुळाखत

(६१४ ते ६३६)

परिशिष्ट

ना. शंकरराव चव्हाण यांचा जीवनपट

(संकलन : संजीव कुळकर्णी)

(६३७ ते ६४०)

महोदय,

१९८९-९० या आर्थिक वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प सादर करण्यासाठी मी आपल्यासमोर उभा आहे. अर्थसंकल्प हे नियोजनबद्ध विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे एक माध्यम होय. साधारणतः उत्पादन, आधुनिकीकरण, स्वयंपूर्णता आणि सामाजिक न्याय ही ती उद्दिष्टे

दिशेने वाटचाल कायम आहे; आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, दारिद्र्य निर्मूलन आणि रोजगाराचे कार्यक्रम व अत्यावश्यक गरजांच्या पूर्ततेसाठी घेतलेल्या पुढाकारातून सामाजिक न्यायाबद्दलची आपली कटिबद्धता दिसून येते. या दीर्घकालीन उद्दिष्टांच्या चौकटीमध्ये १९८९-९०चा अर्थसंकल्प तयार करण्यात आला आहे.

१९८९-९०चे

अर्थसंकल्पीय भाषण

(दि. २८ फेब्रुवारी १९८९)

होत. यातील प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपण भरीव प्रगती केली आहे. ऐंशीच्या दशकामध्ये अर्थव्यवस्था वृद्धीच्या दराला गती मिळाली, असे स्पष्ट संकेत आहेत. गेल्या काही वर्षांमध्ये राबविलेल्या धोरणांमुळे, उद्योगधंदे आणि पायाभूत सोयीसुविधांच्या आधुनिकीकरणाचा वेग वाढला. निर्यातीमध्ये सातत्याने होत असलेल्या वाढीमुळे, आपली स्वयंपूर्णतेच्या

अर्थसंकल्पाला कमी मुदतीच्या आर्थिक स्थितीच्या कक्षेमध्ये, या दीर्घकालीन उद्दिष्टांचा पाठपुरावा करायचा असतो. काही दिवसांपूर्वी सभागृहासमोर ठेवण्यात आलेल्या १९८८-८९ च्या आर्थिक सर्वेक्षणामध्ये आर्थिक परिस्थितीची विस्तृत माहिती आहे. मी केवळ काही महत्त्वाच्या मुद्यांकडे लक्ष वेधीन.

काही वर्षांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या

आधुनिक मरीच

ना. गंकराव चव्हाण जन्मशताब्दी गौरवग्रंथ

किफायतशीरपणा वाढावा याकरिता यापूर्वीच अनेक उपाय सुरू केले आहेत. या दृष्टीने मी आगामी वर्षामध्ये संरक्षण क्षेत्राकरिता १३,००० कोटी रुपये इतकी रक्कम दिली आहे. मी सभागृहाला याची खात्री देऊ इच्छितो, की उच्च प्रतीची संरक्षणसिद्धता ठेवण्यात सरकार हयगय करणार नाही.

चालू वर्षातील ६,८४१ कोटींच्या तुलनेत अन्नधान्य, खते पुरवठा आणि निर्यातीस प्रोत्साहनपर अनुदानामध्ये पुढील वर्षी ७४७२ कोटी रुपयांची तरतूद आहे. चालू वर्षातील १४,१५० कोटींच्या तुलनेत, सुधारित अंदाजपत्रातील पुढील वर्षीचे व्याज शुल्क अंदाजे १७,००० कोटी आहे. नवव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्य सरकारांना देण्यात येणारे अनुदान यावर्षीपेक्षा ६१२ कोटीने अधिक असेल. पुढील वर्षीच्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या खर्चासाठी १५२ कोटी रुपयांची अतिरिक्त तरतूद करण्यात आली आहे. टपाल खात्याची तूट चालू वर्षीच्या तुलनेत ९७ कोटीने अधिक असेल.

योजनेतर खर्चावर नियंत्रण ठेवण्याचे सर्वतोपरी प्रयत्न करण्यात आले आहेत आणि केवळ निव्वळ आवश्यक तरतुदीनाच मान्यता

देण्यात आली आहे. चालू वर्षाच्या सुधारित अंदाजपत्रकातील ४८८७७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १९८९-९० मधील एकूण योजनेतर खर्च अंदाजे ५४,३४७ कोटी इतका आहे

जमा रकमेकडे वळता, सध्या चालू असलेल्या व्याजदरानुसार एकूण कर महसूल अंदाजे ४९,५८८ कोटी असेल. राज्य सरकारांना त्यांचा करातील हिस्सा म्हणून १२,०५४ कोटी रुपये दिल्यानंतर, आणि केंद्रशासित प्रदेशांतील स्थानिक संस्थांना कराचा हिस्सा म्हणून ५० कोटी रुपये दिल्यानंतर केंद्र सरकारकडे शिल्लक राहणारी जमा यावर्षीच्या ३२,६५२ कोटी रुपयांच्या तुलनेत अंदाजे ३७,४८४ कोटी रुपये इतकी असेल. बाजारातून उसने घेतलेली रक्कम या वर्षीच्या ७,२५० कोटीच्या तुलनेत ७,४०० कोटी असेल. बाह्य मदतीची एकत्रित परतफेड चालू वर्षातील ३२१६ कोटींच्या तुलनेत अंदाजे ३७२२ कोटी असेल. अन्य जमा रक्कम आणि खर्चातील फरक लक्षात घेता सध्याच्या करदराने पुढील वर्षीची एकूण तूट अंदाजे ८२४० कोटी रूपये असेल.

(अनुवाद :

प्रा.स्वाती मदनवाड, अर्धापूर)

— अ३ —

मी या आदरणीय सभागृहातील मान्यवर सदस्यांसमोर मानवाधिकार संरक्षण विधेयक १९९३ सादर करण्यासाठी उभा आहे. सदर विधेयक १८ डिसेंबर, १९९३ रोजी लोकसभेमध्ये संमत झाले आहे.

सप्टेंबर १९९२ मध्ये मानवाधिकार या विषयावर मुख्यमंत्र्यांच्या एका परिषदेचे आयोजन

यांच्या संरक्षणाकरिता कार्यरत असलेली, मजबूत व स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आपल्याकडे आहे. कायद्यामध्ये आणि अत्यंत असुरक्षित घटकांची स्थिती सुधारावी आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे यासाठी उपाययोजना करण्याकरिता स्थापन करण्यात आलेल्या संस्थांसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. आपली

मानवाधिकार संरक्षण विधेयकावर
गृहमंत्री म्हणून केलेले भाषण
(दि. १८ डिसेंबर १९९३)

करण्यात आल्याचे स्मरते. या परिषदेमध्ये अन्य मुद्यांबरोबरच राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्याच्या प्रस्तावाचे स्वागत करण्यात आले व संमती देण्यात आली. भारतामध्ये व्यक्तीच्या हक्कांचे त्यांच्या विस्तृत स्वरूपामध्ये संवर्धन व संरक्षण करण्यासाठी एक मजबूत आणि व्यापक संविधानात्मक कायदेशीर संरचना आहे. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, अधिकार आणि सन्मान

गतिमान संसदीय लोकशाही व्यवस्था, मुक्त आणि जोमदार वृत्तपत्रे आणि अनेक बिगर-सरकारी संस्था यांनी मिळून नागरिकांच्या हक्कांच्या संरक्षणाकरिता दक्ष असलेली एक मजबूत यंत्रणा बनली आहे.

घटनात्मक आणि कायदेशीर संरक्षण असले तरी, या यंत्रणेमध्ये काही दोष आणि कमतरता असू शकतात. त्यांना ओळखणे व त्यांचे

मानवाधिकार संरक्षण विधेयक १९९३ लोकसभेसमोर सादर करण्यात आले. त्यावरील विचारविनिमयानंतर काही दुरुस्त्यांसह हे विधेयक १८ डिसेंबरला लोकसभेत संमत झाले. यातील प्रत्येक तरतुदीच्या तपशिलामध्ये न जाता, येथे मी केवळ इतकेच सांगेन, माझ्या समोर आलेल्या अहवालामध्ये स्थायी समितीने असे निरीक्षण नोंदविले आहे, की समितीने सुचविलेल्या जवळपास सर्व दुरुस्त्यांचा समावेश अध्यादेशामध्ये करण्यात आला आहे. यामधून या संपूर्ण विषयाबद्दलचा सरकारचा दृष्टिकोन आणि दृढनिश्चय, आणि या महत्त्वाच्या विधेयकाबाबत व्यक्त करण्यात आलेल्या सर्व शंकांचे निराकरण करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आले आहेत, ही बाब दिसून येते. त्याचवेळी हेदेखील समजून घ्यायला हवे, की आपण एका नवीन संस्थेची उभारणी करण्याचा प्रयत्न करीत आहोत, ज्याविषयी देशामध्ये कुठलाही अनुभव नाही आणि अन्यत्रही थोडाफार

आहे. त्याचबरोबर, ही संस्था मानवी अधिकारांचे जतन आणि संरक्षणाशी निर्गडित आधीपासूनच मोठ्या संख्येने असलेल्या अन्य संस्थांबरोबर एकाच वेळी अतित्वात असेल आणि संविधान आणि कायद्याद्वारे आखून देण्यात आलेल्या कार्यक्षेत्राच्या कक्षेत राहून कार्यरत असेल. आपण अनुभवातून शिकू शकतो व भविष्यामध्ये काही बदल करणे आवश्यक वाटू शकते. सध्यापुरते, मी या आदरणीय सभागृहाने हे विधेयक विचाराधीन घ्यावे अशी विनंती करतो, जेणेकरून आधीच जाहीर करण्यात आलेल्या अध्यादेशाचे रूपांतर संसदेच्या कायद्यात करता येईल.

या निरीक्षणांसह मी हे विधेयक आदरणीय सभागृहाच्या विचारार्थ सादर करतो.

(अनुवाद :

प्रा.स्वाती मदनवाड, अर्धापूर)

CERTIFICATE OF APPRECIATION

is awarded to

SWATI MADANWAD

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, VIP ROAD, NANDED, MAHARASHTRA
NANDED, MAHARASHTRA

in recognition of his/her role as mentor for the
NPTEL Online Certification course

SOFT SKILL DEVELOPMENT

JAN - APR 2022

Mentees Enrolled	Mentees Present	Score (in %)	Certified (Score in %)				
		<40	40-59	60-74	75-89	>=90	Toppers
6	5	2	2	1	0	0	0

PROF. ANDREW THANGARAJ
NPTEL Coordinator
IIT Madras

CERTIFICATE

— OF APPRECIATION —

This Certificate is presented to
Swati Madanwad

for translating the files of the course
How the Brain Creates Mind (109104108)

offered by **IIT Kanpur**

in **Marathi** *language. Hours translated:* **2**

Date : **31/5/2021**

Andrew Thangaraj
Coordinator, NPTEL

CERTIFICATE

— OF APPRECIATION —

This Certificate is presented to

Swati Madanwad

for translating the files of the course
English I

offered by **IITM**

in **Marathi** *language. Hours translated:* **4.25**

Date: **22/07/2022**

Andrew Thangaraj
Coordinator, NPTEL

Certificate

OF COMPLETION

This is to certify that

SWATI MADANWAD

has successfully completed the translation edit task in the

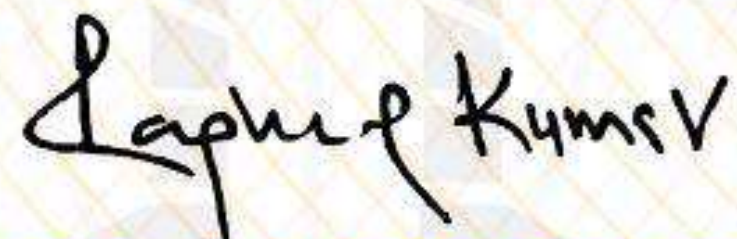
Machine Learning Tool - TransLingua

for the **Marathi** language.

Edited Hours : 5.25
Date : March 31,2026
Course : Project management for managers
(110107081)

Prof. Abhijit P Deshpande
Translation Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Prof. Rajesh Kumar
Translation Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Prof. Andrew Thangaraj
Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Certificate

OF COMPLETION

This is to certify that

SWATI MADANWAD

has successfully completed the translation edit task in the

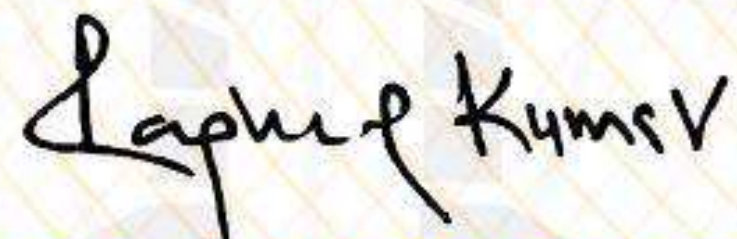
Machine Learning Tool - TransLingua

for the **Marathi** language.

Edited Hours : 5
Date : March 31,2026
Course : An Introduction to Microeconomics
(109104125)

Prof. Abhijit P Deshpande
Translation Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Prof. Rajesh Kumar
Translation Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Prof. Andrew Thangaraj
Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Certificate

OF COMPLETION

This is to certify that

SWATI MADANWAD

has successfully completed the translation edit task in the

Machine Learning Tool - Chitrlekha

for the **Marathi** language.

Edited Hours : 5.25

Date : November 5, 2025

Course : Great Experiments in Psychology

Prof. Abhijit P Deshpande

Translation Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Prof. Rajesh Kumar

Translation Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Prof. Andrew Thangaraj

Coordinator
NPTEL, IIT Madras

Translations
&
Creative Writing

एम्पायर ऑफ द मुघल
ब्रदर्स अँट वॉर

मुघल साम्राज्य

हुमायून

ऑलेक्स रुदरफोर्ड
अनुवाद | स्वाती मदनवाड

एम्पायर ऑफ द मुघल
ब्रदर्स अँट वॉर

मुघल साम्राज्य

हुमायून

अलेक्स रुदरफोर्ड
अनुवाद | स्वाती मदनवाड

scion
सायन
सायन पब्लिकेशन्स प्रा. लि.

१. वाघावर स्वार होताना

हवेत गारवा होता. हुमायूनने आपले डोळे मिटले की सहजच तो तटरक्षक भिंतींऐवजी त्याच्या डोळ्यांसमोर आग्रातील त्याच्या पोरवयातील कावूलचे पहाड आणि गवताळ कुरणे उभी राहत असत. पण आता हा छोटासा हिवाळा संपत आला होता. काही आठवड्यांतच हिंदुस्थानची पठारे धूळ आणि उष्णतेने धगधगू लागतील असे वाटत होते.

फरची किनार असणारा आपला केशरी अंगरखा स्वतःभोवती अधिकच घट्टपणे लपेटून घेत हुमायून भिंतीच्या कडेने सावकाश चालू लागला. आपल्या विचारांसह. एकांत हवा म्हणून त्याने आपल्या अंगरक्षकांना रजा दिली होती. मान उंचावत त्याने तेजस्वी ताऱ्यांनी चमकणाऱ्या आकाशाकडे एक नजर टाकली. त्यांची रत्नांसारखी चमक त्याचं लक्ष वेधून घेण्यास कधी चुकत नसे. त्याला नेहमी असे वाटे की, नेमके कुठे शोधायचे आणि संकेतांचा अर्थ कसा लावायचा हे ठाऊक असेल, तर सारे काही तिथे लिहिलेलेच असते.

त्याच्या मागून येणाऱ्या दमदार पावलांच्या अस्पष्ट आवाजाने त्याची तंद्री भंग पावली. बादशाहच्या एकांताची आज्ञा न जुमानणारा हा उद्धट दरबारी वा अंगरक्षक कोण, या विचाराने हुमायून आश्चर्याने वळला. त्याची दृष्टी जांभळ्या वस्त्रातील उंच, कृश आकृतीवर पडताच, जाळीदार हिजाबने

झाकलेला चेहरा आणि त्यावरील अंगुरी डोळ्यांची त्याची बुवाजान खानजादाला पाहून त्याच्या चेहऱ्यावरील रागाचे रूपांतर स्मितहास्यात झाले.

‘स्त्रियांच्या महालात आम्ही तुझी वाट पाहत आहोत. तू म्हणाला होतास की आज रात्रीचे जेवण तू आमच्यासोबत घेशील. तुझी आई तक्रार करित होती की, तू खूप जास्त वेळ एकांतात घालवतोस. आणि मी तिच्याशी सहमत आहे.’

खानजादाने हिजाब बाजूला करताच जळणाऱ्या मशालीचा पिवळसर तपकिरी उजेड तिच्या रेखीव चेहऱ्यावर पडला. तिचा चेहरा तरुणपणी जेवढा सुंदर होता, तितका आता सुंदर नसला तरी हुमायूनच्या आठवणीप्रमाणे मागील तेवीस वर्षांपासून त्याच्यासाठी नितांत प्रेमळ आणि भरवशाचा होता. ती आणखी जवळ येताच स्त्रियांच्या खोल्यांमध्ये रत्नजडित सोन्याच्या बशीत सतत जळणाऱ्या चंदनाचा सुगंध त्याला जाणवला.

‘विचार करावा असे माझ्याकडे बरेच काही आहे. माझ्या अब्बाहुजूरांचा मृत्यू झाला आहे हे स्वीकारणे मला अजूनही जड जात आहे.’

‘मी समजू शकते हुमायून. माझेही त्यांच्यावर प्रेम होते. बाबर तुझे अब्बाहुजूर होते. पण तो माझाही लहान भाऊ होता हे विसरू नकोस. त्याने आणि मी बरेच काही एकत्र अनुभवले होते आणि मलाही कधी वाटले नव्हते की, इतक्या लवकर मी त्याला गमावेन... पण अल्लाहचीच तशी मर्जी होती.’

आपल्या वडिलांना, पहिल्या मुघल बादशहाला, तो पुन्हा कधीही पाहू शकणार नाही या विचाराने डोळ्यांत तरळलेले अश्रू अगदी खानजादालाही दिसू नयेत म्हणून हुमायूनने दृष्टी वळवली. आपल्या भटक्या घोडेस्वारांचे सैन्य उभारून काबूलमधून जाणाऱ्या पर्वतरांगा ओलांडून पार सिंधूपल्याडपर्यंत त्यांचे नेतृत्व करून साम्राज्य स्थापन करणाऱ्या सामर्थ्यशाली, मुर्ब्बी योद्ध्याचा मृत्यू झालेला होता यावर विश्वासच बसत नव्हता. आणि त्याहूनही अधिक अविश्वसनीय होते की अवघ्या तीन महिन्यांपूर्वी कमरेला त्याच्या वडिलांची तलवार ‘आलमगीर’ आणि बोटांत त्याचा पूर्वज तैमूरची अंगठी धारण करित मुघल बादशहा म्हणून त्याच्या नावाची उद्घोषणा झाली होती.

‘सगळे किती चमत्कारिक आहे... एखाद्या स्वप्नासारखे, ज्यातून जागे होण्याची मी अपेक्षा करित राहतो.’

‘ते सगळे खरेखुरे वास्तव आहे आणि ते तू स्वीकारायला हवेस.’

‘बाबर कशाकरिता लढला? त्याला काय हवे होते? एक साम्राज्य निर्माण करायचे होते. एक राजघराणे स्थापन करायचे होते. माझ्याइतकेच हे तुलाही माहित आहे. हिंदुस्थानवर मुघलांचा हक्क सांगण्यासाठी जेव्हा त्यांनी पानिपतमध्ये इब्राहिम खान लोदीला चिरडले, तेव्हा आपल्या वडिलांच्या साथीला तूच नव्हतास का?’

हुमायूनने काही न बोलता वर आकाशाकडे पाहिले. अगदी त्याचवेळी जन्मतमधून एक उल्का वाहेर पडली आणि आपल्या आग ओकणाऱ्या शेपटीचा मागमूसही न ठेवता नाहीशी झाली. हुमायूनने खानजादाकडे एक कटाक्ष टाकला. तिनेही ते दृश्य पाहिले होते.

‘बहुधा उल्का हा भविष्यातील घटनांविषयीचा इशारा होता. तो कदाचित असे सुचवतोय की माझी राजवट नामुष्कीने संपुष्टात येईल... माझे नावसुद्धा कोणी स्मरणात ठेवणार नाही.’

‘तुझे वडील जर आज इथे असते तर त्यांना तुझ्या स्वतःवरच्या अविश्वासाचा आणि निर्णय न घेऊ शकण्याचा राग आला असता. त्याऐवजी त्यांनी तुला आपल्या दैवाचा स्वीकार करायला लावले असते. तुझ्या तीन सावत्रभावांपैकी एकाला ते आपला उत्तराधिकारी म्हणून निवडू शकले असते, पण त्यांनी तुझी निवड केली. तू सर्वात मोठा आहेस म्हणून नाही, तर तू त्यांना सर्वाधिक पात्र, सर्वाधिक योग्य वाटत होतास म्हणून.

‘आपली हिंदुस्थानवरील पकड अजून मजबूत झालेली नाही. इथे येऊन आपल्याला फक्त पाच वर्षे झाली आहेत आणि संकटे चहूबाजूंनी येत आहेत. बाबरने तुझी निवड केवळ रणांगणावर तू यापूर्वी दाखविलेल्या शौर्यामुळे केलेली नाही. त्याचा तुझ्या आंतरिक शक्तीवर आणि आत्मविश्वासावरदेखील विश्वास होता. आपल्या घराण्याच्या राज्य करण्याच्या अधिकाराची तुला जाणीव असल्याने या नव्या भूमीवर आपला वंश टिकावा व भरभराटीस यावा याकरिता त्याने तुझी निवड केली आहे.’ खानजादा बोलायची थांबली.

वाघावर स्वार होताना / १३

हुमायून काहीच बोलला नाही. तिने आपला चेहरा मशालीच्या प्रकाशात वर उंचावला आणि उजव्या भुवईपासून पार तिच्या हनुवटीपर्यंत पसरलेल्या फिकट पांढऱ्या व्रणावरून तिचे बोट फिरवले. 'विसरू नकोस की मला हे कसे मिळालेय. मी तरुण असताना तुझ्या वडिलांना समरकंद उझ्बेकांसाठी कसे सोडून जावे लागले. त्यांचा म्होरक्या शैबानी खानाने मला पकडून जबरदस्तीने त्याला समर्पित होण्यास कसे भाग पाडले. तैमूरचे रक्त असलेल्या आपल्या सर्वांचा तो द्वेष करी. आपल्या घराण्यातील राजकन्येची मानखंडना करण्यात त्याला आनंद मिळाला - मी अल्लाहचे आभार मानते, की जेवढा काळ मी त्याच्या जनानखान्यात गुलाम होते, तेवढा काळ मी कधीही आशा सोडली नाही... मी कोण होते ते किंवा जिवंत राहणे हे माझे कर्तव्य होते हे मी कधीही विसरले नाही. लक्षात ठेव, जेव्हा दुसऱ्या एका स्त्रीने माझ्यावर हल्ला केला आणि माझे सौंदर्य डागाळले, तेव्हा हा व्रण मी अजून जिवंत होते आणि एक दिवस मुक्त होणार होते हे दाखविण्यासाठी मी सन्मानचिन्हासारखा मिरवला. प्रदीर्घ दहा वर्षांनंतर तो दिवस आला. मी माझ्या भावाकडे पुन्हा परत आले आणि माझ्या परतण्याच्या खुशीत त्याला शैबानी खानाच्या कवटीपासून बनलेल्या भांड्यातून मद्य पिताना पाहून आनंदित झाले. हुमायून, माझ्याचप्रमाणे तुझ्याकडेही अगदी तसाच आत्मविश्वास आणि व्यक्तिमत्त्वाची कणखरता असायला हवी.'

'तुझ्यासारखे धैर्य अंगी बाणवणं कठीण आहे पण मी माझ्या वडिलांना किंवा आपल्या घराण्याला निराश करणार नाही.'

'हे काय आहे मग? तू तरुण आहेस, महत्त्वाकांक्षी आहेस... तुझे वडील आजारी पडण्याच्या कितीतरी आधीपासून तू राजगादीसाठी आतुर झाला होतास. बाबरला त्याची कल्पना होती. माझ्याशी तो त्याविषयी बोलला होता.'

'त्यांना मृत्यू आला तो अगदी अचानक. माझे पुष्कळसे बोलायचे राहून गेले. मी अजून बादशहा बनण्यास तयार झालो आहे असे मला वाटत नाही. इतक्या लवकर नाही. निदान अशा तऱ्हेने तरी नाही...'

हुमायूनने मान खाली घातली. ते खरे होते. त्याच्या वडिलांचे अखेरचे क्षण चारंवार त्याला आठवत होते. आपली उरलीसुरली ताकद एकवटून बाबरने आपल्या सेवकांना त्याला राजवस्त्रे नेसविण्याची, राजसिंहासनावर

बसविण्याची आणि त्याच्या सर्व दरबाराच्या त्याच्यासमोर बोलविण्याची आज्ञा दिली. साऱ्या दरबारासमोर क्षीण आवाजात परंतु आपल्या निर्णयावर ठाम असलेल्या बाबरने हुमायूनला त्याच्या बोटतील डरकाळी फोडणाऱ्या वाघाचे मस्तक कोरलेली तैमूरची सोऱ्याची जाड अंगठी काढण्याची आज्ञा देत म्हटले, 'ती अभिमानाने धारण कर आणि तिने तुझ्यावर लादलेल्या कर्तव्याचा विसर पडू देऊ नको...' पण बाबर केवळ सत्तेचाळीस वर्षांचा होता, अजूनही त्याच्या अगदी उमेदीच्या काळात त्याचे विस्तारणारे साम्राज्य हस्तांतरित करण्यास खूपच तरुण!

'कोणताही माणूस, अगदी वादशहादेखील त्याला जन्मतचे बोलावणे कधी आणि कसे येईल हे जाणून घेऊ शकत नाही. क्षणभंगुर मानवी जीवनातील प्रचंड अनिश्चितता आणि त्यावरोवरच नशिवाच्या इतर सर्व उलथापालथींसह जगायला शिकणे हा परिपक्व होण्याचा एक भाग आहे.'

'हो. पण मला नेहमी असे वाटते की, आपल्या आयुष्यातील घटनांचा अंतर्निहित आराखडा जाणून घेण्यासाठी करण्यासारखे बरेच काही आहे. घटना वाटतात तितक्या सहजतेने घडलेल्या नसतात. बुवाजान, तू म्हणालीस की माझ्या वडिलांचा मृत्यू ही अल्लाहची मर्जी होती, पण तुझे म्हणणे चुकीचे आहे. त्यांनी जाणीवपूर्वक माझ्यासाठी स्वतःचे बलिदान दिले.'

खानजादाने टक लावून पाहत विचारले, 'तुला काय म्हणायचे आहे?'

'माझ्या वडिलांचे माझ्यावरोबरचे अखेरचे संभाषण मी कधीही कोणालाही सांगितले नाहीत. त्यांच्या मृत्यूपूर्वी ते माझ्या कानात कुजबुजले की, काही महिन्यांपूर्वी मी जेव्हा तापाने आजारी होतो, तेव्हा माझा ज्योतिषी शराफने माझ्या ग्रहांविषयी त्याचे निरीक्षण त्यांना सांगितले होते. माझे प्राण वाचावेत अशी जर त्यांची इच्छा असेल तर त्यांच्यासाठी जे सर्वाधिक प्रिय व अनमोल आहे, ते त्यांनी अल्लाहला अर्पण करायला हवे. तेव्हा नतमस्तक होत त्यांनी माझ्याकरिता आपले आयुष्य अल्लाहला अर्पण केले.'

'मग तर ती नक्कीच अल्लाहची मर्जी होती - अल्लाहने बलिदानाचा स्वीकार केला.'

'नाही! शराफला इतकेच वाटत होते की, त्यांनी कोहिनूर हिरा अर्पण करावा... त्यांचे आयुष्य नाही. त्याच्या शब्दांचा अब्बाहुजूरांनी चुकीचा अर्थ

प्राकृतिक, साहित्य, अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र
पुरोगामी विचारधारा व समाजवादी उन्नयन केन्द्र

अक्षरगाथी

वर्ष : अकरावे । अंक : पहिला । १० एप्रिल २०१७

(पृष्ठे १३२)

अक्षरगाथा

एप्रिल-मे-जून २०२०

| अ नु क्र म |

विभाग : पहिला

■ What is Literature? च्या निमित्ताने	डॉ. दीपक बोरगावे	९
■ संस्कृती-उद्योग : एक पुनर्बिचार	मुळ लेखक - थिओडोर अडोर्नो अनुवाद - प्रा. स्वाती मदनवाड	२७

विभाग : दुसरा

■ डॉ. गेल ऑम्ब्रेट आणि कॉ. शरद पाटील यांच्यातील वैचारिक मतभेद : काही निरीक्षणे	डॉ. कमलेश सुभाष बेडसे	३४
■ बाइ : तुम्ही राजकुमरें की !	डॉ. हंसराज जाधव	४२
■ जुनी वर्णव्यवस्था विरुद्ध नवी वर्णव्यवस्था	डॉ. विनोद अनाव्रत	५१

विभाग : तिसरा

■ वृत्तांत - पाचवी विवेकजागर परिषद, परभणी	डॉ. कमलाकर चव्हाण	६४
■ वंचितांचे प्रश्न आणि प्रसारमाध्यमे	आसाराम लोमटे	६६

विभाग : चौथा

■ ऐतिहासिक माणगाव परिषदेच्या शताब्दीच्या निमित्ताने...	डॉ. मारोती कसाब	७६
■ झाडीबोलीचे भाषिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ	प्रा. रेणुकादास उबाळे	८२
■ 'विजयी मराठा'ची शताब्दी : परिवर्तनवादी बहुजन पत्रकारितेचा मानदंड	डॉ. अरुण शिंदे	८८

विभाग : पाचवा

■ ॥ बरनभातलोन्वा नि कोन नाय कोन्वा ॥ जयंत पवार यांची कथा	दा. गो. काळे	९९
■ आंबेडकरी विचारांतून प्रमूत झालेली तर्ककठोर नि भावनात्मक शब्दज्वाळा: युद्धशाळा	डॉ. भास्कर पाटील	१०९
■ मानवतावादी मूल्यमानाची मांडणी: भूमिकांचा ऐवज	डॉ. कीर्तीकुमार मोरे	११६
■ रामनाथ चव्हाण यांचे ललितलेखन	प्रा. गौतम बनसोडे	१२१

संस्कृती-उद्योग : एक पुनर्विचार

मूळ लेखक - थिओडोर अडॉर्नो

अनुवाद - प्रा. स्याती मदनघाड

संस्कृत चळवळी महाविद्यालय, अर्धापूर, जि. नांदेड

फ़ोन : ९५१८३११९७२

लोकांची मानसिकता घडविण्यामध्ये संस्कृती-उद्योगाची भूमिका, ही त्याच्या वैधतेचा, मूळ अस्तित्वाचा वस्तुनिष्ठ विचार न करण्याची सबब ठरत नाही. निदान वास्तववादी असल्याचा दावा करणाऱ्या शास्त्राला तसे करता येणार नाही. उलटपक्षी नेमक्या याच कारणास्तव असा विचार करणे आवश्यक ठरते. संस्कृती-उद्योगावरील आपल्या पूर्वीच्या लिखाणाचा पुनर्विचार करणा-या प्रस्तुत लेखामध्ये अडॉर्नोने हा इशारा दिला आहे.

'संस्कृती-उद्योग' ही संज्ञा, 'डायलेक्टिक ऑफ एनलाइटनमेंट' या पुस्तकात सर्वप्रथम वापरली गेली. हे पुस्तक, मी आणि हॉर्खेमरने १९४७ साली अॅमस्टर्डॅम येथे प्रकाशित केले. पुस्तकाच्या मसुद्यामध्ये आम्ही 'जन-संस्कृती' या शब्दाची चर्चा केली होती.

जनसंस्कृती या शब्दप्रयोगाच्या समर्थकांना, त्यामधून 'लोकांप्रिय कलेच्या तत्कालीन रूपामध्ये, जनसामान्यांमधून उत्सुकतेपणे जन्म घेणारी संस्कृती-सदृश बाब' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. हा अर्थ टाळण्यासाठी, सुरुवातीलाच आम्ही त्याऐवजी 'संस्कृती-उद्योग' हा शब्द वापरला. 'संस्कृती-उद्योग', ही संकल्पना जनसंस्कृतीपेक्षा पूर्णतः वेगळी आहे. संस्कृती-उद्योग जुन्या आणि परिचित वस्तूंना नव्या रुपात समोर आणतो. त्याच्या सर्व शाखांमध्ये, ग्राहकांच्या वापराकारिता उत्पादित होणारी आणि बहुतांश ग्राहक व्यवहाराचे स्वरूप निश्चित करणारी उत्पादने, ही कमी-अधिक प्रमाणात योजनाबद्ध रीतीने तयार केली जातात. त्याच्या विविध शाखा रचनेने सारख्या किंवा निदान आपसामध्ये एकसंध प्रणाली उभारणा-या असतात. तत्कालीन तांत्रिक कौशल्य, आणि आर्थिक व प्रशासकीय केंद्रीकरणातून असे करणे शक्य होते.

संस्कृती-उद्योग अधिकारांचा वापर करित, विशिष्ट हेतूने आपल्या ग्राहकांना एकजिनसीपणा प्रदान करतो. असे करताना हजारो वर्षांपामून वेगवेगळी असलेली, उच्च आणि निम्न कलावर्तुळे तो बलपूर्वक एकत्रित करतो. या दोन्हीसाठी ते हानीकारक ठरते. उच्च कलेच्या उपयोगित्वाचे अंदाज बांधण्यामध्ये तिच्यातील गांभीर्य संपुष्टात येते. समाजबंधने तितकीशी जाचक नसताना निम्न कलेमध्ये दिसणारा, एक तन्हेचा आंतरिक; बंडखोर अवरोध वाढत्या सांस्कृतिक निर्बंधांमुळे नष्ट होतो. त्यामुळे संस्कृती-उद्योग ज्यांना उद्देशून असतो, त्या लक्षावधी सामान्य लोकांची जागृत तसेच निद्रिस्त मनोवस्था गंभीरपणे विचारात घेतो, हे निर्विवाद असले तरी, या व्यवहारामध्ये सामान्य लोकांचे स्थान प्राथमिक नसून दुय्यम असते. ते या व्यवहाराचे लक्ष्य, या यंत्रणेचे अखेरचे टोक असतात. संस्कृती-उद्योग जसे भासवतो तसा ग्राहक हा राजा नाही. ग्राहक हा संस्कृती-उद्योगाचा अधिपती नसून, त्याचे लक्ष्य आहे. संस्कृती

-उद्योगासाठी खास रचलेल्या जन-माध्यमे शब्दाने, आधीच त्याची धार कमी करित त्याला निरुपद्रवी क्षेत्रात हलविले आहे. तो सामान्य लोकांशी संबंधित सर्वांत महत्त्वाचा मुद्दा किंवा संभाषणतंत्रही नाही. तर ते त्यांना फुगविणारे अशारीर तत्त्व आहे. त्यांच्या मालकाचा आवाज आहे... संस्कृती-उद्योगाच्या मते, सामान्य लोकांची मानसिकता ही ठरलेली आणि अपरिवर्तनीय असते. त्यांची ही मानसिकता दुपटीने अधिक दृढ आणि बळकट करण्यासाठी संस्कृती-उद्योग सामान्य लोकांप्रति आस्थेचा गैरवापर करतो. ही मानसिकता कशी बदलता येईल, या मुद्द्याला सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत वगळले जाते. जनसामान्यांच्या कलाने घेतल्याखेरीज, संस्कृती-उद्योग क्वचितच अस्तित्वात राहू शकत असला तरी, सामान्य लोक हे संस्कृती-उद्योगाचे परिमाण नसून विचारधारा आहेत.

ब्रेकट आणि जुद्धकाम्पने तीस वर्षांपूर्वी स्पष्ट केल्याप्रमाणे, उद्योगाची सांस्कृतिक उत्पादने ही त्यांच्या विशिष्ट घटकांमुळे किंवा सुसंगत मांडणीमुळे नाही, तर त्यांना तत्त्वतः एक मूल्य मानल्यामुळे नियंत्रणाखाली असतात. संस्कृती-उद्योगाचा एकंदर व्यवहार, उघड नफ्याचा हेतू सांस्कृतिक रचनेमध्ये घुसवितो. या सांस्कृतिक रचनांनी बाजारपेठेत उपभोग्य वस्तू म्हणून, आपल्या निर्मात्यांकरिता उपजीविका मिळवायला सुरुवात केली, तेव्हापासून त्यांच्यामध्ये हा गुण थोडाफार आला. मात्र, त्या वेळी त्यांचा हेतू, आपल्या स्वायत्त अस्तित्वाखेरीज थोडाफार अप्रत्यक्ष नफा मिळविण्याचा असे. संस्कृती-उद्योगाचे वेगळेपण हे आपल्या या अतिविशिष्ट रचनांच्या नफा मिळविण्याच्या क्षमतेला थेट, उघड आणि पूर्णतः व्यवहारी हेतूने प्राधान्य देण्यामध्ये आहे. अर्थातच, क्वचितच पूर्णतः प्रभावी ठरणारी आणि सतत विविध परिणामांच्या समुच्चयाने ग्रस्त असलेली साहित्य-कृतीची स्वायत्तता संस्कृती-उद्योगामध्ये सहेतुक नष्ट

केली जाते. हे तिच्यावरील नियंत्रकांच्या उघड सहमतीने किंवा त्याशिवायही केले जाते. या नियंत्रकांमध्ये हुकुमांची अंमलबजावणी करणारे, तसेच प्रत्यक्ष सत्तेमध्ये असणारे या दोन्हींचा समावेश होतो. अर्थशास्त्राच्या परिभाषेत बोलावयाचे झाले, तर हा वर्ग बहुसंख्य आर्थिक दृष्ट्या प्रगत राष्ट्रांमधील, जे लोक भांडवलनिर्मितीच्या नवीन संधींच्या शोधात होते आणि आहेत अशांचा गट / समूह असतो. केंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेने भांडवलनिर्मितीच्या जुन्या संधी झपाट्याने कमी झाल्या असून, संस्कृती-उद्योगाच्या सर्वव्यापित्वाला एकमेव हीच केंद्रीकरण प्रक्रिया जबाबदार आहे.

संस्कृती ही खऱ्या अर्थाने केवळ मानवाशी जुळवून घेते असे नाही, तर मानवी आयुष्याला जखडून टाकणाऱ्या दृढ धारणांचा ती वेळोवेळी निषेधही करते. यातून ती मानवाला प्रतिष्ठा देते. या दृढ धारणांचा जितका अंगीकार संस्कृती करेल, त्यांना जितके अधिक सामावून घेत राहील, तितका मानवाचा दर्जा कमीकमी होत जातो. संस्कृती-उद्योगाची सांस्कृतिक उत्पादने ही उपभोग्य वस्तू आहेत असे नाही, तर ती सर्वस्वी उपभोग्य वस्तूच आहेत. हा संख्यात्मक बदल इतका प्रचंड आहे की, त्यामुळे एक नवीच संकल्पना अस्तित्वात आली आहे. अंतिमतः संस्कृती-उद्योग ज्यातून जन्मास आला, त्या नफ्याच्या हेतूचा थेट पाठपुरावा करण्याची गरजही त्यास उरलेली नाही. या हेतूंना संस्कृती-उद्योगाच्या विचारधारेमध्ये मूर्त रूप प्राप्त झाले आहे. सांस्कृतिक उपभोग्य वस्तूंच्या विक्रीच्या सक्तीमधूनही स्वतःला मुक्त केले आहे. असे असले तरी, ही सांस्कृतिक उत्पादने तशीही वापरली जातातच. संस्कृती-उद्योगाचे रूपांतर निव्वळ स्वतःकरिता व्यवसायातील/धंद्यातीलपत निर्माण करणा-या जनसंपर्कामध्ये होते. हे कुठल्याही विशिष्ट पेढीला किंवा विक्रीयोग्य वस्तूला अनुलक्षून नसते. जगासमोर जाहिरातीसाठी एक सामान्य, चिकित्सक

नसलेले सार्वमत/एकमत समोर आणले जाते, जेणेकरून संस्कृती-उद्योगाचे प्रत्येक उत्पादन हे त्याची स्वतःची जाहिरात बनते.

असे असले तरी, उपभोग्य वस्तूमध्ये रूपांतरीत होत असताना, साहित्यकृतींची अंगभूत गुणवैशिष्ट्ये कायम राखली जातात. इतर कशाहीपेक्षा जास्त संस्कृती-उद्योगाचे स्वतःचे समाजशास्त्र आहे. हा इकडून-तिकडून गोळा केलेल्या ताठर, रूढिप्रिय धारणांचा आणि श्रेणींचा एक सांगाडा आहे. उदा. सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आणि अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या व्यावसायिक कादंबऱ्यांमधून संस्कृती-उद्योग ज्यास प्रगती म्हणून मिरवतो, सातत्याने नवे म्हणून जे पुढे आणतो, तो केवळ एका अखंड तोचतोपणासाठीचा मुखवटामात्र असतो. या नव्या मुखवट्यामागे दडलेल्या सांगाड्यामध्ये झालेला बदल तितकाच असतो, जितका की संस्कृतीमध्ये पहिल्यांदा वरचष्मा मिळाल्यानंतर खुद्द नफ्याच्या हेतूमध्ये झालेला बदल असेल.

परिणामी, उद्योग हा शब्द अगदी शब्दशः घेऊ नये. हा शब्द वस्तूच्या प्रमाणीकरणाकडे आणि वितरण तंत्राच्या सुसूत्रतेकडे निर्देश करतो. जसे की, प्रत्येक सिने-दर्शकाला ठारूक असलेल्या 'वेस्टर्न' या संकल्पनेचे प्रमाणीकरण. मात्र, तो नेमके निर्मितप्रक्रियेकडे निर्देश करीत नाही. चित्रपट उद्योग हे संस्कृती-उद्योगाचे मध्यवर्ती केंद्र होय. तिथे निर्मितप्रक्रिया ही प्रचंड श्रमविभाजन, यंत्राचा वापर आणि प्रत्यक्ष श्रमिक वर्गाच्या अंतिम निर्मितीपासून विभाजनातून व्यक्त होणा-या व्यवस्थेशी साम्य असल्यासारखी वाटते. चित्रपट उद्योगामध्ये कार्यरत असलेले कलाकार/तंत्रज्ञ आणि त्यांच्यावरील नियंत्रक यांच्यामध्ये चिरकाल चाललेल्या संघर्षामध्ये, या विभाजनाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. असे असले तरी, तिथे निर्मितीचे व्यक्तिगत स्वरूप टिकवून ठेवलेले असते. प्रत्येक निर्मिती, ही वरकरणी व्यक्तिगत असते.

प्रत्यक्षात ही व्यक्तिगतता विचारधारेस अधिक बळकट करण्यास मदत करते. चित्रपट हे अस्तित्वात नसलेली गोष्ट मूर्त स्वरूपात आणणारे आणि तात्कालिकता व आयुष्यातून सुटका करणारे स्थळ/ आश्रयस्थान आहे, असा आभास जोवर कायम असतो तोवर असे घडते. आता, नेहमीप्रमाणे, संस्कृती-उद्योग हा तिस-या कुणा व्यक्तींच्या 'सेवेत' कार्यरत असतो. असे करताना तो मंदावलेल्या अभिसरण प्रक्रियेशी आणि ज्यातून त्याची निर्मिती झाली आहे, त्या वाणिज्य शाखेशी जवळीक कायम ठेवतो. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, संस्कृती-उद्योगाची विचारधारा, त्यासाठी व्यक्तिगत कला आणि तिच्या व्यावसायिक वापरातून उसने घेतलेल्या तारका पद्धतीचा वापर करते. तिचा आशय आणि काम करण्याची पद्धत जितकी यांत्रिक असते, तितके अधिक सातत्याने आणि यशस्वीपणे, ती तथाकथित थोर व्यक्तिमत्वांना पुढे करते आणि चित्राकर्षक चेह-यांच्या साहाय्याने काम करते. खरे तर, कसलेही उत्पादन करीत नसताना संघटनेच्या औद्योगिक तत्वांचा अंगीकार करणारा संस्कृती-उद्योग, सामाजिक अर्थाने 'उद्योग' आहे. उदा. तांत्रिक तर्कशक्तीच्या आधारे खरोखर आणि वास्तवात काहीतरी निर्माण करण्याऐवजी कार्यालयीन कामाचे सुसूत्रीकरण करणे. त्यामुळे, फारसे सुधारण्याची शक्यता नसलेल्या, नव्या तंत्राने कालबाह्य ठरविलेल्या शाखांवर आरिष्ट ओढवून, संस्कृती-उद्योगाने केलेली तुटीची गुंतवणूक लक्षणीय असते.

संस्कृती-उद्योग आणि साहित्यकृतीमधील तंत्रामध्ये नाममात्र साम्य आहे. साहित्यकृतीमधील तंत्र हे तिच्या आंतरिक रचनेशी, अंतर्गत तत्वाशी निगडित असते. याउलट, संस्कृती-उद्योगामध्ये अगदी सुरुवातीपासून, तंत्र हे वितरण आणि पुनर्निर्मितीपैकी एक असते. त्यामुळे, हे तंत्र नेहमी उत्पादनाबाहेरचे असते. संस्कृती-उद्योग जोवर आपल्या उत्पादनांमध्ये दडलेल्या तंत्राच्या पूर्ण सामर्थ्यापासून स्वतःचे रक्षण करतो, तोवर त्याला विचारसरणीच्या दृष्टीने पाठिंबा मिळत राहतो. त्याचे

अस्तित्व वरवरचे असते. साहित्यकृतीच्या भौतिक अस्तित्वामागे असणा-या, कलात्मक पूर्णत्व देणा-या आंतरिक बंधनांविषयी तो अनभिज्ञ असतो. तसेच, त्याला सौंदर्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आवश्यक असलेल्या रचनेच्या तत्त्वाशीही देणेघेणे नसते. परिणामी, संस्कृती-उद्योगाच्या चेहरेपट्टीमध्ये/ दर्शनीय रूपामध्ये एकीकडे सोपे, सुटसुटीत प्रवाहीपण, चित्रमय जडत्व आणि अचूकतेचे मिश्रण असते, तर दुसरीकडे व्यक्तिवादी अवशेष, भावनात्मकता आणि मुळात तर्काधारित आणि स्वीकृत अद्भुतरम्यता असते. वॉल्टर बेंजामीनने पारंपरिक साहित्यकृतीचे स्थान निश्चित करणारे तेजोवलयचे तत्त्व सांगितले आहे. साहित्यकृतीला एक तेजोवलय असते. जे अस्तित्वात नाही, त्याचे वलय. हेच तत्त्व वापरून सांगावयाचे झाले, तर संस्कृती-उद्योग या वलयाला नियंत्रित करणारे दुसरे वलय निर्माण करित नाही, तर त्याऐवजी नष्ट होत असलेले वलय एखाद्या अस्पष्ट धुक्यासारखे कायम ठेवतो.

अलीकडील काळामध्ये ग्राहकांची मानसिकता घडविण्यामध्ये संस्कृती-उद्योगाचे महत्त्व निर्देशित करताना त्याला कमी न लेखण्याचा इशारा देणे, सांस्कृतिक अधिकारी आणि समाजशास्त्रज्ञांसाठी नित्याचे झाले आहे. सामाजिक दर्जाबाबत कुठलाही पूर्वग्रह न ठेवता हा इशारा गांभीर्याने घ्यायला हवा. खरे पाहता, संस्कृती-उद्योगाचे महत्त्व हे आजघडीला प्रभावी असलेल्या चैतन्यदायी क्षणासारखे आहे. संस्कृती-उद्योग लोकांमध्ये कायकाय भरवतो, यावरील संशयाने त्याच्या प्रभावाकडे डोळेझाक करणारा कुणीही अतिभाबडा ठरेल. तरीही या सज्जड इशान्यास गांभीरपणे घेण्यापासून रोखणारा फसवा झगझगाट तिथे आहे. संस्कृती-उद्योगाच्या सामाजिक भूमिकेमुळे, त्याच्या गुणवत्तेबाबत पेचामध्ये टाकणारे प्रश्न, त्याची सत्यासत्यता किंवा संस्कृतीच्या पातळीवरील त्याची उत्सर्जने दडपली जातात किंवा निदान त्यांना तथाकथित संप्रेषणाच्या समाजशास्त्रातून वगळले जाते. समीक्षकांवर

दुर्बोधतेचा आश्रय घेतल्याचा आरोप होतो. सर्वांत आधी हा हळूहळू नजरेआड होण्याच्या मार्गावर असलेला दृश्य लक्षात आणून देणे महत्त्वाचे ठरेल. संस्कृती-उद्योग जरी लक्षावधी लोकांच्या जीवनाला स्पर्श करित असला, तरीही कुठली तरी कृती करणे, ही त्याच्या गुणवत्तेची ग्वाही ठरत नाही. संस्कृती-उद्योगामध्ये कलेच्या संप्रेषणातील अवशिष्ट भागांची सांगड सौंदर्यशास्त्राशी घातली जाते. त्यामुळे एक सामाजिक बाब म्हणून कलेची वाटचाल तथाकथित साहित्यिक भेदाभेदांविरुद्ध योग्य भूमिका घेण्याकडे न होता, अनेकांगांनी त्याच्या अनिष्ट सामाजिक परिणामांच्या बचावाची होते. निदान स्वतःला व्यावहारिक म्हणवणाऱ्या शास्त्राकरिता, लोकांची मानसिकता घडविण्यामध्ये संस्कृती-उद्योगाची भूमिका ही त्याच्या वैधतेचा, मूळ अस्तित्वाचा वस्तुनिष्ठ विचार न करण्याची सबब ठरत नाही. उलटपक्षी, नेमके याच कारणास्तव असा विचार करणे आवश्यक ठरते. संस्कृती-उद्योगाच्या भूमिकेच्या निर्विवाद स्वरूपाने, तिचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक ठरते. असे करणे म्हणजे संस्कृती-उद्योगाच्या एकाधिकारस्वरूपाने दबून जाणे नव्हे, तर त्याचा बारकाईने विचार करणे होय.

या अभूतपूर्व घटनेशी जुळवून घेण्यास तत्पर आणि त्याच्याविषयी शंका आणि त्याच्या सामर्थ्याबद्दल आदर या दोन्हींना व्यक्त करू शकेल अशा सामायिक सूत्राकरिता उत्सुक असणारे बुद्धिवादी जोवर या अधिकाराने माथी मारण्यात आलेल्या प्रतिगमनातून विसाव्या शतकाची नवी परिभाषा निर्माण करित नाहीत, तोवर त्यांच्यामधून एक औपरोधिक सहनशीलतेचा स्वर उमटताना दिसतो. सरतेशेवटी हे बुद्धिवादी असे ठामपणे प्रतिपादन करताना दिसतात की, ख्रिशात बसतील अशा लहानशा कादंबऱ्या, फळीवर रचलेल्या सिनेमाच्या कॅसेट्स, मालिका आणि पॉप संगीताच्या साप्ताहिक क्रमवाच्या ओळीने दाखविणारा घरगुती दूरचित्रवाणी संच, प्रेमामध्ये अपयशी ठरलेल्यांना सहे

देणारी आणि राशिभविष्याची सदरे कशाबद्दल आहेत, हे सगळ्यांना ठाऊक असते. हे सारे निरूपद्रवी असते आणि त्यांच्या मते, हे सारे एका मागणीबरहुकूम असल्याने अगदी लोकशाही मार्गाने चालते. ही मागणी निर्माण केलेली असते, ही बाब अलहिदा/ वेगळी. तसेच तो अनेक प्रकारचे फायदेही प्रदान करतो, हेदेखील ते निदर्शनास आणून देतात, जसे की, माहितीचा प्रसार, सल्ले, आणि तणावमुक्त जीवनपद्धती. अर्थातच, लोकांचे राजकीय ज्ञान किती असते, यासारखी प्राथमिक माहिती संकलित करणाऱ्या कुठल्याही समाजशास्त्रीय सर्वेक्षणातून मिळणाऱ्या माहितीसारखी ही माहिती अपुरी आणि निर्विकार असते. याही पुढे जात, संस्कृती-उद्योगाच्या आविष्करणातून मिळणारा सल्ला हा टाकाऊ, सुमार आणि त्याहूनही वाईट दर्जाचा आणि वर्तनपद्धती कोडगेपणाने व्यवस्थेशी जुळवून घेणाऱ्या असतात.

हा दुहेरी उपरोध त्याच्याशी जुळते घेणाऱ्या बुद्धिवाद्यांच्या संस्कृती-उद्योगाशी असलेल्या संबंधांपुरता मर्यादित नाही, तर खुद्द ग्राहकांची मानसिकतादेखील संस्कृती-उद्योगाने त्यांना देऊ केलेली विहित मौज आणि त्याच्या छुप्या वरदानांविषयी फारसा लपून न राहिलेला अविश्वास या दोहोंमध्ये विभागलेली दिसते. जगाला (गंडा घातलेला आवडतो)/फसविलेले आवडते, ही उक्ती अपेक्षेबाहेर खरी ठरली आहे. लोक अशा ठकवण्याकडे/ फसवण्याकडे नुसते आकर्षितच होतात असे नाही, तर त्यातून अगदी निसटते जरी समाधान मिळत असेल, तर अशी फसवणूक त्यांना हवीशी वाटते. असे असले तरी, ही फसवणूक आहे, हे त्यांना ठळकपणे कळत असते. त्या उत्पादनामागील हेतू पूर्णपणे ठाऊक असताना, ते बळेच डोळे मिटतात, स्वतःबद्दल नाराजीच्या सुरात, त्यांना देऊ केलेले स्वीकारतात. मनोमन त्यांना हे ठाऊक असते की, मुळामध्ये अस्तित्वातच नसलेल्या या समाधानास चिकटून राहणे सोडल्यास त्यांचे जगणे पूर्णतः असह्य होईल.

आजमितीला संस्कृती-उद्योगाचा मूलाधार असलेले व्यवस्थेचे तत्त्व हा त्याचा सर्वांत महत्त्वाकांक्षी बचाव होय. या व्यवस्थेच्या तत्त्वास बिनदिक्कतपणे संस्कृती-उद्योगाची विचारधारा म्हणता येईल. अराजकासारख्या भासणाऱ्या जगामध्ये व्यवस्थेचे हे तत्त्व माणसांना उभे राहण्याचे काहीतरी परिमाण देते आणि केवळ तेच स्वीकारण्यास योग्य वाटते. असे असले तरी, संस्कृती-उद्योगाद्वारे ज्या गोष्टींचे जतन होते, असे त्याच्या समर्थकांना वाटते, त्या गोष्टीच तो अधिक समूळपणे नष्ट करतो. बाँबगोळे कधीही करू शकले नसते, इतकी अधिक जुनी, आनंददायी सार्वजनिक मद्यपानगृहे रंगीत चित्रपटाने जमीनदोस्त केली. चित्रपट मनावर ठसलेली त्यांची प्रतिमा समूळ नाहीशी करतो. मातृभूमीची कवने गाणाऱ्या चित्रपटांनी केलेल्या संस्करणामधून कुठलीही मातृभूमी सुटत नाही. आणि त्यायोगे हे संस्करण, ते ज्यावर बेतलेले आहे, अशा तिच्या असामान्य गुणधर्माचे रूपांतर सहज इतर ठिकाणाशी अदलाबदल करता येईल, अशा तोचतोपणामध्ये करते.

वैधपणे/ कायदेशीरपणे जिला संस्कृती म्हणता येईल, ती दुःख आणि विसंगतीच्या अभिव्यक्तीतून चांगल्या आयुष्याच्या कल्पनेवर पकड ठेवण्याचा प्रयत्न करते. संस्कृती जे केवळ अस्तित्वात आहे किंवा रूढ आहे त्याचे प्रतिनिधित्व करित नाही, तसेच यापुढे ती चांगल्या आयुष्याच्या कल्पनेभोवती संस्कृती-उद्योगाने पांघरलेल्या बांधणाऱ्या श्रेणींचेदेखील प्रतिनिधित्व करित नाही. जणूकाही वास्तवात असलेले आयुष्य हे चांगले आयुष्य आहे आणि या बांधणाऱ्या श्रेणी हे त्याचे खरे परिमाण आहे. संस्कृती-उद्योग अजिबात कलेला जन्माला घालीत नाही, असा जर त्याच्या प्रतिनिधींचा दावा असेल, तर ते संस्कृती-उद्योगाच्या विचारधारेस धरूनच आहे. त्याआधारेच हा उद्योग ज्यावर अवलंबून आहे, त्याच्या जबाबदारीपासून ते पळ काढतात. त्याचे असे स्पष्टीकरण दिल्याने कुठलेही दुष्कृत्य कधी वैध ठरत नाही.

मासिक काव्याग्रह

डिसेंबर २०२५

किंमत : २०० रुपये

॥ अभिजात भाषेची श्रापथ ॥

ज्ञात अज्ञात जाणुदे सोलून
प्रसंगांच्या अंतरंगात शिरलो

धाग्यादो-यांच्या जड्या पळवून
घटनांच्या तकाशी गेलो

संदिग्ध संदर्भांच्या गाभ्याला
प्रदक्षिणा घालून आलो

आपल्याला जोडून
आपल्या स्वताचा
प्रबोधन विकल्प झालेल्या
अभिजात भाषेची श्रापथ

ही वृथात
तुझ्या कचऱ्याची लागली
त्या निरलंकृत क्षणाच्या
अनाघात सौंदर्याची
नंतर कुठल्याच मुहूर्ताला
आली बाह्यी सर

— रमेशा इंगळे उभादकर

काव्याग्रह

डिसेंबर २०२५

अंक ४१

- संस्थापक संपादक
विष्णु जोशी
- सहाय्यक संपादक
रा. मु. पगार,
तान्हाजी बोन्हाडे
- व्यवस्थापक
विठ्ठल जोशी
- शाईचं गणगोत
प्रा. गजानन वाघ
चाफेश्वर गांगवे
शेषराव पिराजी धांडे
गजानन फुसे
- मुखपृष्ठ
सरदार जाधव
- मांडणी
केतन बंगाल
- पत्रव्यवहार व साहित्य पाठविण्याचा पत्ता
विष्णु जोशी
संपादक, काव्याग्रह,
निर्मिती हॅडलुमच्या वर, जनशिक्षण
संस्थेच्या बाजूला, पोस्ट ऑफिस चौक,
सिंहिल लाईन रोड, वाशिम, ता. जि.
वाशिम - ४४४५०५
चलभाष : ९२८४९९६८८२
vishnujoshi80@gmail.com
- मूल्य २०० रु.
- अंकात व्यक्त केलेल्या मतांशी संपादक
सहमत असतीलच असे नाही.

अंतरंग

विशेष लेख

- दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांची कथा - दा. गो. काळे / ०२
- दुःखासक्त कथालेखक : जी. ए. कुलकर्णी - रविकांत शिंदे / १२
- मराठी भाषेचे 'वारसा पर्यटन' : 'मराठीचिये नगरी'
- डॉ. योगिनी सातारकर - पांडे / २०
- डॉ. रणधीर शिंदे : चिंतनशील समीक्षकाची पन्नाशी
- डॉ. जयप्रभू शामराव कांबळे / ३८

अनुवाद

- दोन जग : नोबेल पारितोषिक स्वीकारतानाचे भाषण :
व्ही. एस. नायपॉल - प्रा. डॉ. स्वाती मदनवाड / ४४

कथा

- कुणी अर्थ देता का... अर्थ? - आशिष वरघणे / ५५

ललित

- लक्ष्मी मामी - ईश्वरचंद्र हलगरे / ६९

लेख/समीक्षा

- समाजउत्थानाची आस असलेली चिंतनशील कविता :
'लाकडाचे कान' - डॉ. कमलाकर चव्हाण / ८३
- 'तळ्यातले आकाश' - दीपाली दातार यांचा अमृतानुभव
- हेमकिरण पत्की / ८८
- वा! म्हणत वाचताना... - डॉ. स्वाती दामोदरे / ९२
- आस्तिक्यसूक्तमय अस्तिसूत्र - भारती बिर्जे डिग्गीकर / ९८
- आजच्या शिक्षित तरुणांच्या 'संभ्रमाची गोष्ट'
- बालाजी मदन इंगळे / १००
- समकालीन वास्तवाच्या नोंदी : 'खोल खोल दुष्काळ डोळे' -
डॉ. उमेश मारुती सिरसट / १०३
- विचारऊर्जेचे बीजारोपण करणारी कविता - बाई बाई गोष्ट सांग अर्थात
बाईच्या कविता-२ - शीला घरडे पाटील / १०८
- जिथे कविता ब्रह्मांडाशी हितगूज करते : तिथे भेटू या मित्रा
- सम्राज्ञी आगरकर / १११
- "गजानन शिलेंचा 'थकीत एकूण गोषवारा' कृषक जाणिवांचा अर्क मांडणारी
कविता" - डॉ. अशोक रा. इंगळे / १२३
- काळाचं पैजण धारण करणारी कविता - घुंगुरमाळा
- प्रविण पवार / १२७

अनुवादित कविता

- महेश्वर लव्हेकर / ६६
- भरत यादव / ७९

मराठी कविता

- रमेश इंगळे उत्रादकर यांच्या कविता / ७५
- गजानन कदम यांच्या कविता / ७७
- सरिता सदाशिव पवार यांची कविता / ७९
- मधुरा उमरीकर यांच्या कविता / ८०

दोन जगं : नोबेल पारितोषिक स्वीकारतानाचे भाषण व्ही. एस. नायपॉल

■ प्रा. डॉ. स्वाती मदनवाड

अनुवादाविषयी थोडंसं...

व्ही. एस. नायपॉल हे भारतीय वंशाचे ब्रिटिश कॅरिबियन लेखक. त्यांनी आपल्या लेखनातून सातत्याने तिसऱ्या जगाचं वास्तव चित्रण केलं. त्यांनी कादंबरी, अकाल्पनिक साहित्य (नॉन-फिक्शन) आणि प्रवास-पुस्तक या सर्व माध्यमांतून तितक्याच ताकदीने लेखन केलं. अठराव्या शतकात मध्य-उत्तर भारतातून त्रिनिदादमध्ये स्थलांतरित झालेल्या हिंदू ब्राह्मण कुटुंबात, तिसऱ्या पिढीमध्ये, १९३७ साली त्यांचा जन्म झाला.

अगदी लहान वयात लेखक बनण्याची तीव्र महत्त्वाकांक्षा त्यांच्यामध्ये रुजली आणि पुढे त्यांच्या सर्व जीवनास दिशा देणारी ठरली. प्रारंभिक शालेय शिक्षण त्रिनिदादमध्ये पूर्ण केल्यानंतर गुणवत्ता शिष्यवृत्तीच्या आधारे ते ऑक्सफर्ड येथे शिक्षणासाठी गेले. पुढे इंग्लंडमध्ये कायमचं स्थायिक होत, त्यांनी इंग्रजीतून अव्याहत लेखन केलं. असं असलं, तरी त्यांचे लेखनविषय मात्र तिसरं जग, विस्थापित लोक आणि त्यांच्या समस्या, वसाहतवाद आणि त्याचे जगावर झालेले परिणाम, आधुनिक जगातील प्रश्न, इतिहास आणि संस्कृती हे राहिले. विस्थापितांचे जग आणि जाणवा अत्यंत टोकदारपणे त्यांच्या लेखनात उमटतात.

नायपॉल यांच्या नावे पन्नासहून अधिक पुस्तके असली, तरी भारतीय वाचकांमध्ये त्यांची 'अ हाउस फॉर मिस्टर बिस्वास' ही महाकादंबरी आणि त्यांची सुरुवातीची 'मिगेल स्ट्रीट', 'द मिस्टिक मस्यर', 'द सफ्रेज ऑफ एल्विरा' ही त्रिनिदादमधील भारतीय समुदायाविषयीची पुस्तके, आणि नायपॉलने भारताविषयी लिहिलेली तीन प्रवास-पुस्तके - 'अॅन एरिआ ऑफ डार्कनेस', 'इंडिया : अ वुन्डेड सिविलिझेशन' आणि 'इंडिया : अ मिलिअन म्युटिनीज नाउ' ही अत्यंत प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय नायपॉलच्या इतर पुस्तकांमध्ये 'द लॉस ऑफ अल डोराडो', 'द एनिगमा ऑफ अरायवल', 'द मिमिक मेन', 'द मॅजिक सीड्स' ही अन्य काही प्रसिद्ध पुस्तके. नायपॉल यांना २००१ साली साहित्यक्षेत्रात सर्वोच्च समजल्या जाणाऱ्या नोबेल पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आलं. २०१० साली या प्रतिभावान लेखकाने जगाचा निरोप घेतला.

'त्रिनिदादचा योगी' असं नायपॉलचं सार्थ वर्णन पूर्वी वाचलं होतं. त्यांच्याविषयी मराठीतून फारसं काही वाचायला मिळत नाही असं वाटत होतं. प्रस्तुत भाषण हे नोबेल पारितोषिक स्वीकारत असताना नायपॉलने व्यक्त केलेले मनोगत आहे. यामध्ये हा अद्वितीय प्रतिभावंत त्रिनिदादचा तीनशे वर्षांचा इतिहासच नव्हे, तर तेथील विस्थापित भारतीय आणि इतर वंशीयांचे भावविश्व उलगडत जातो. जगाचा इतिहास आणि भूगोल कायमचा बदलणाऱ्या वसाहतवादी व्यवस्थेवर भाष्य करतो. तसेच लेखन आणि लेखन प्रक्रियेवर मार्मिक अनुभव नोंदवतो. लेखक बनण्याची अजिबात शक्त्यता नसलेल्या भवतालातून सुरू होत विजिगीषू वृत्तीने नोबेलसारख्या सर्वोच्च पुरस्कारावर नाममुद्रा उमटविणारा हा लेखक कसा घडला, त्याची लेखनप्रेरणा आणि भूमिका काय आहे हे सारंच मुळातून वाचण्यासारखं आहे. याकरीता हा अनुवादप्रपंच.

- नोबेल फाउंडेशनने दिलेल्या परवानगीमुळे हा अनुवाद प्रकाशित करता आला त्याबद्दल विशेष आभार.

हे सारं माझ्यासाठी असामान्य आहे. मी माझ्या साहित्याचं अभिवाचन केलं असलं, तरी मी व्याख्यांना दिलेली नाहीत. मला व्याख्यांनासाठी निमंत्रित करणाऱ्यांना मी असं म्हणालो की, माझ्याकडे कोणतंही व्याख्यान नाही. वयाची पन्नास वर्षे मी शब्द भावना आणि कल्पनांमध्ये रमलेलो असताना, माझ्याकडे सांगण्यासारखं काही नाही असं सांगितलं, तर ते आश्चर्यकारक वाटेल. पण ते खरं आहे. माझ्याविषयी मौल्यवान असं सगळं माझ्या पुस्तकांमध्ये आहे. त्याखेरीज जे काही माझ्यामध्ये उरलं असेल, त्याने अद्याप अभिव्यक्त होण्यासाठी पुरेसा आकार घेतलेला नाही. जाणवा अजून परिपक्व झालेल्या नाहीत. पण कधीतरी त्या परिपक्व होतील आणि पुस्तकरूप धारण करतील. प्रत्यक्ष लिखाणाच्या वेळी, सुदैवाने, त्या कागदावर उतरतील, आणि माझ्या लेखनाचं फलित मला चकित करेल. लिहित असताना, हा चकित करणारा भाग मी शोधत असतो. मी काहीतरी महत्त्वाचं करतो, हे जोखण्याचा हा एक मार्ग आहे. हे सारं वाटतं तितकं सोपं नाही.

लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वात लेखक आणि व्यक्ती यांचं बेमालूम मिश्रण असतं. फ्रेंच लेखक मार्सेल प्रूसने (Marcel Proust) या दोन्हींची नेमकी फोड करून सांगितली आहे. प्रूसचे हे विचार त्याच्या सुरुवातीच्या लेखनावर आधारित 'अगेन्स्ट सेंट-बीव' या पुस्तकातील लघुनिबंधात आढळतात.

एकोणिसाव्या शतकातील फ्रेंच समीक्षक सेंट-बीवच्या (Saint-Beuve) मते, एखादा लेखक समजून घेण्यासाठी त्याचं बाह्य व्यक्तिमत्त्व आणि त्याचं आयुष्य यांविषयी अधिकाधिक जाणून घेणं आवश्यक आहे. एखादी साहित्यकृती समजून घेताना लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आधार घेणारी सेंट-बीवची ही पद्धत फसवी आहे. लेखक आणि साहित्यकृती अविलग वाटू शकतील. पण प्रूसनं त्यांना नेमकं विलग केलं आहे :

“सेंट-बीवची ही पद्धत अगदी जुजबी आत्मपरिचयाने जाणवेल अशा बाबीकडे दुर्लक्ष करते, की साहित्यकृती ही आपल्या सवयी, आपलं समाजजीवन आणि आपले दुर्गुण यांतून व्यक्त होणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वापेक्षा वेगळ्या 'स्व'त्वाची निर्मिती असते. ते वेगळं 'स्व'त्व जर समजून घ्यायचं असेल तर ते आपल्या अंतर्मनामध्ये शोधावं लागेल. तिथं त्याची पुनर्स्थापना करण्याच्या प्रयत्नात ते आपल्यासमोर उलगडेल.”

एखाद्या लेखकाचं किंवा आत्मप्रेरणेनं काम करणाऱ्या कुणाही व्यक्तीचं चरित्र वाचताना प्रूसचे हे शब्द लक्षात

असायला हवे. लेखकाच्या आयुष्यातील सर्व बारीकसारीक बाबी, त्याच्या खोडी, त्याच्या मैत्रीचे सारे तपशील जरी आपल्यासमोर मांडले, तरीही लेखनाचं गूढ शिल्लक राहिलच. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा लेखाजोखा, मग तो कितीही आकर्षक असला तरीही आपल्याला तिथवर नेऊ शकत नाही. लेखकाच्या चरित्रामध्ये, अगदी आत्मचरित्रामध्येदेखील ही उणीव राहतेच.

प्रूस आपला मुद्दा मांडण्यामध्ये तरबेज आहे. पुन्हा एकदा, मी अगदी थोडंसं, 'अगेन्स्ट सेंट-बीव'कडे वळतो. प्रूस लिहितो :

“खरं तर, आपलं लिखाण, जे आपण लोकांसमोर ठेवतो, ते एकांतात, आणि फक्त स्वतःसाठी लिहिलेले, आपल्या अंतर्मनाचे स्त्राव असतात. समाजात वावरत असताना – संभाषणातून किंवा छापिल संभाषणाहून क्वचितच अधिक असलेल्या 'दिवाणखान्यातील निबंधां'मधून दिसणारं वैयक्तिक आयुष्य, ही एका अगदी वेगळ्या, वरवरच्या 'स्व'त्वाची निर्मिती असते. त्या आंतरिक 'स्व'त्वाची नाही, जे फक्त जग आणि वारंवार जगासमोर येणाऱ्या 'स्व'त्वाला बाजूला केल्यावरच सापडू शकेल.”

प्रूसने हे लिहिलं तेव्हा त्याला प्रचंड साहित्यिक परिश्रमाकडे नेणारा विषय अजून गवसलेला नव्हता. असे साहित्यिक परिश्रम, जे अंतिमतः विलक्षण आनंददायी असतात. मी वर उद्धृत केलेल्या प्रूसच्या ओळींवरून, तो आत्मप्रेरणेवर श्रद्धा असणारा आणि दैव अनुकूल होण्याच्या प्रतीक्षेत असलेला माणूस होता. त्याचे हे शब्द मी याआधी इतरत्र उद्धृत केले आहेत, कारण मी माझं लिखाण कसं केलं हे ते नेमकं स्पष्ट करतात. मी माझ्या आत्मप्रेरणेवर श्रद्धा ठेवली. तसं मी सुरुवातीला केलं. तसं मी अगदी आत्तादेखील करतो. लिहायला सुरुवात करताना, मला हे ठाऊक नसतं, की गोष्टी काय रूप घेतील, माझ्या लेखनात मी पुढे कुठं पोहोचेल. विषयाची निवड मी आत्मप्रेरणेनं केली, आणि मी आत्मप्रेरणेनं लिहिलं. सुरुवातीला माझ्याकडे एक कल्पना असते. एक आकृतिबंध असतो. पण मी नेमकं काय लिहिलं आहे, हे मला पूर्णपणे उमगायला आणखी काही वर्षे जावी लागतील.

याआधी मी असं म्हणालो, की माझ्याविषयी महत्त्वाचं असलेलं सगळं, माझ्या पुस्तकांमध्ये आहे. आता त्याहीपुढे जात मी असं म्हणून की, माझ्या पुस्तकांची गोळाबेरीज म्हणजे मी. माझं प्रत्येक पुस्तक, माझ्या त्याआधी होऊन गेलेल्या कामावर उभं राहतं आणि त्यातूनच आकाराला

येतं. यात माझी आत्मप्रेरणेन उमगलेली पुस्तकं आहेत आणि आत्मप्रेरणेन पूर्णत्वास नेलेलं माझं कल्पित साहित्यही आहे. कारकिर्दीच्या प्रत्येक टप्प्यावर, माझं शेवटचं पुस्तक, त्याआधीच्या माझ्या साऱ्या पुस्तकांना सामावणारं होतं असं म्हणता येईल.

हे असं होण्याचं मूळ माझ्या पार्श्वभूमीत आहे. माझी पार्श्वभूमी एकाच वेळी अत्यंत साधी आणि अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. माझा जन्म त्रिनिदादमध्ये (Trinidad) झाला. ते वेनेझुएलामधील महाकाय ओरिनोको (Orinoco) नदीच्या मुखाशी असलेलं एक लहानसं बेट आहे. त्यामुळे ते धड दक्षिण अफ्रिकेचंही नाही, आणि धड कॅरिबिअनचंही नाही. त्रिनिदाद नव्या जगाची लागवड वसाहत (plantation colony) म्हणून विकसित करण्यात आलं होतं. १९३२मध्ये माझा जन्म झाला, तेव्हा तेथील लोकसंख्या सुमारे ४,००,००० होती. त्यापैकी अंदाजे १,५०,००० लोक भारतीय होते. यामध्ये हिंदू आणि मुस्लीम दोन्ही धर्मांचे लोक होते. यातले जवळजवळ सगळेच मूळचे शेतकरी आणि गंगेच्या पठारी भागातील रहिवासी होते.

हा माझा लहानसा समुदाय होता. भारतामधून हे मोठं स्थलांतर १८८० नंतर झालं. ब्रिटिश सरकारसह केलेल्या करारानुसार, हे लोक पाच वर्षे वसाहतीवर काम करण्यास बांधील होते. या करारानुसार हा कालावधी संपत आला, की या लोकांना कसण्यासाठी जमिनीचा एक लहानसा तुकडा किंवा मग भारतात परत जाण्याचा प्रवासखर्च मिळणार होता. बहुधा लोकांना पाच एकर जमीन मिळणार होती. १९१७ मध्ये, महात्मा गांधींनी आणि इतरांनी केलेल्या निदर्शनांमुळे करारी मजूरदारी पद्धत (indenture system) कायद्याने रद्द करण्यात आली. बहुधा त्यामुळेच असेल किंवा अन्य काही कारणांमुळे असेल, बेटावर उशिराने दाखल झालेल्या अनेकांना, करारानुसार कबूल करण्यात आलेली जमीन आणि भारतात परत जाण्याचा प्रवासखर्च नाकारण्यात आला. हे लोक अक्षरशः उघड्यावर आले. ते राजधानी पोर्ट ऑफ स्पेनच्या (Port of Spain) रस्त्यांवर झोपत. माझ्या लहानपणी मी असे लोक पाहिले होते. ते निराधार आहेत हे कळण्याचं माझं वय नव्हतं. ती समज मला फार उशिरा आली आणि त्यांची फारशी आठवण राहिली नाही. हा लागवड वसाहतीच्या क्रूरतेचा एक भाग होता.

त्रिनिदादमधलं शगौनाहज (Chaguanas) नावाचं मोठं खेडं हे माझं जन्मगाव. ते पारिआच्या आखातापासून

(Gulf of Pariah) आतमध्ये, दोन-तीन मैलांवर आहे. शगौनाहज हे नाव, स्पेलिंग आणि उच्चार या दोन्हींच्या दृष्टीनं जरा विचित्रच होतं. या खेड्यातील बहुसंख्य रहिवासी भारतीय होते आणि त्यातील बरेचसे त्याला चौहान या भारतीय आडनावाने संबोधत.

मी माझ्या जन्मगावाच्या नावाबद्दलची माहिती शोधून काढली, तेव्हा माझं वय होतं चौतीस वर्षे. मला इंग्लंडमध्ये स्थायिक होऊन सोळा वर्षे झाली होती. मी माझ्या नवव्या पुस्तकावर काम करीत होतो. या पुस्तकामध्ये लोक आणि त्यांच्या कथांना पुनर्रचित करून त्रिनिदादचा मानवी चेहरा मांडण्याचा माझा प्रयत्न होता. त्रिनिदादविषयी स्पॅनिश भाषेतील कागदपत्रं वाचण्यासाठी मी ब्रिटिश संग्रहालयात जात असे. ही कागदपत्रं स्पॅनिश दफतरखान्यातून मिळविलेली होती. १८९० साली वेनेझुएलासह चिघळलेल्या एका सीमा विवाद प्रसंगी ब्रिटिश सरकारसाठी या कागदपत्रांच्या नक्कलप्रती बनविण्यात आल्या होत्या. १५३० मध्ये सुरू झालेली ही कागदपत्रं स्पॅनिश साम्राज्य अस्तंगत झाल्यावर संपत होती.

मी अल डोराडोचा (El Dorado) वेडगळ शोध आणि ब्रिटिश साहसवीर सर वॉल्टर रालीच्या (Sir Walter Raleigh) प्राणघातक उपद्रयापाविषयी वाचत होतो, जे अंतिमतः त्याच्या जिवावर बेतले. १५९५ मध्ये रालीनं त्रिनिदादवर हल्ला केला, शक्य तितक्या स्पॅनिअर्ड्सची कत्तल केली आणि अल डोराडोच्या शोधात तो पार ओरिनोको नदीपर्यंत पोहोचला. त्याच्या हाती काहीही लागलं नाही. पण इंग्लंडला परत जाताच, त्याने सांगितलं की त्या सोन्याच्या खाणी त्याला सापडल्या. पुरावा म्हणून लोकांना दाखविण्यासाठी त्याच्याकडे सोन्याचा एक तुकडा आणि थोडी वाळू होती. तो असं म्हणाला की, हे सोनं त्याने ओरिनोकोच्या काठावरील कड्याच्या खोबणीतून मिळवलं होतं. रालीनं तपासणीसाठी दिलेली वाळू कवडीमोल असल्याचं 'द रॉयल मिंट'ने स्पष्ट केलं. इतर लोक असं म्हणाले की, रालीनं ते सोनं आधीच उत्तर अफ्रिकेतून खरेदी केलं होतं. मग आपला मुद्दा सिद्ध करण्यासाठी त्याने एक पुस्तक लिहिलं आणि चारशे वर्षे लोकांना असं वाटत राहिलं, की रालीला काहीतरी सापडलं होतं. वाचायला बरंच किचकट असलेल्या रालीच्या या पुस्तकाची जादू त्याच्या लांबलचक शीर्षकामध्ये दडलेली आहे : 'द डिस्कव्हरी ऑफ द लार्ज, रिच अँड ब्युटिफुल एम्पायर ऑफ द ग्रेट अँड गोल्डन सिटी ऑफ मनोआ (व्हिच द स्पॅनिअर्ड्स कॉल

अल डोराडो) अँड द प्रोविन्सेस ऑफ एमेरिया, अरोमैया अँड ऑदर कन्ट्रीज विथ देअर रिव्हर्स अडजॉइनिंग' हे ते शीर्षक. ऐकायला हे किती खरं वाटतं! आणि खरंतर तो मुख्य ओरिनोकोवर पोहोचलाही नसेल.

पण नंतर कधी कधी लबाड माणसांचं होतं, तसं रालीचं झालं. तो स्वतःच आपल्या कल्पनेच्या जाळ्यामध्ये अडकला. एकवीस वर्षांनंतर वृद्ध आणि आजारी अवस्थेतील रालीला लंडन कारागृहातून बाहेर पडण्याची आणि त्याला सापडलेल्या त्या सोन्याच्या खाणी शोधून काढण्यासाठी गियानाला (Guiana) जाण्याची परवानगी देण्यात आली. त्याच्या लबाडीवर आधारित या साहसामध्ये रालीच्या मुलाचा मृत्यू ओढवला. आपल्या प्रतिष्ठेपायी आणि आपण बोललेल्या खोट्यापायी एक पिता मुलाच्या मृत्यूस कारण ठरला. आणि मग अत्यंत शोकाकुल, जगण्याचं कोणतंही प्रयोजन न उरलेला राली, फासावर चढण्यासाठी लंडनला परतला.

गोष्ट इथेच संपायला हवी होती. पण स्पॅनिश आठवणी लांबच लांब होत्या – अर्थात याचं कारण त्यांचा वसाहतीबरोबरचा पत्रव्यवहार अत्यंत धिम्या गतीनं चाले हे होतं. त्रिनिदादमधून बाहेर पडलेलं पत्र स्पेनमध्ये हातात पडायला दोन वर्षेही लागत. आठ वर्षांनंतरही त्रिनिदाद आणि गियानाचे स्पॅनिअर्ड्स खाडीतील मूळ रहिवाशांना धडा शिकविण्यात गुंतले होते. एक दिवस ब्रिटिश संग्रहालयात मी स्पेनच्या राजाने त्रिनिदादच्या गव्हर्नरला लिहिलेलं पत्र वाचलं. पत्रावरची तारीख होती, १२ ऑक्टोबर १६२५. त्याने लिहिलं होतं :

“मी तुला खाडीतील मूळ रहिवाशांच्या शगौनाहज नामक राष्ट्रविषयी माहिती विचारली होती. तुझ्या सांगण्यानुसार संख्येनं ते हजारांहून अधिक असतील आणि हे लोक इतके दुष्ट स्वभावाचे आहेत की ब्रिटिशांनी गाव

ताब्यात घेतलं, तेव्हा त्यांना या लोकांनी तिथवर आणलं. त्यांना या गुन्ह्यासाठी शिक्षा झालेली नाही, कारण त्याकरीता सैन्य उपलब्ध नव्हतं. आणि हे मूळ रहिवासी स्वतःची मर्जी वगळता, अन्य कुणाच्याही स्वामित्वास जुमानत नाहीत. तू त्यांना शिक्षा करण्याचं ठरवलं आहेस. त्यासाठी मी निर्देशित केलेल्या नियमांचं पालन कर आणि त्या कामी पुढे काय प्रगती झाली हे मला कळव.”

राज्यपालानं काय केलं हे मला माहीत नाही. ब्रिटिश संग्रहालयातील कागदपत्रांमध्ये मला शगौनाहजबद्दलचा पुढील संदर्भ आढळला नाही. कदाचित सेविल (Seville) येथील स्पॅनिश दस्तऐवजांच्या अजस्त्र ढिगाऱ्यात शगौनाहजसंबंधी आणखी काही कागदपत्रं असतील. अशी कागदपत्रं, जी ब्रिटिश सरकारच्या अभ्यासकांच्या नजरेतून सुटली किंवा त्यांना ती नकलविण्याइतकी महत्त्वाची वाटली नाहीत. सत्य काय आहे, तर हे की हजारांवर लोकांची एक लहानशी जमात, जी कदाचित पारिआच्या आखाताच्या दोन्ही बाजूस वास्तव्यास होती, ती इतकी समूळ नाहीशी झाली की शगौनाहज किंवा चौहान गावातील कुणालाही तिच्याविषयी काहीही माहीत नाही.

आणि संग्रहालयात मला जाणवलं की, १६२५ पासून मी अशी पहिली व्यक्ती होतो, जिच्या दृष्टीने स्पेनच्या राजाच्या पत्राला खराखुरा अर्थ होता; हे पत्र फारतर १८९६ किंवा १८९७ मध्ये स्पॅनिश दफतरखान्यातून शोधून काढण्यात आलं असावं. एक अख्खी जमात समूळ नष्ट झाल्याची घटना, आणि त्यानंतर शतकांचं मौन. आम्ही शगौनाहजच्या भूमीवर राहत होतो. शाळेचं सत्र असेल तेव्हा – मी नुकताच शाळेत जाऊ लागलो होतो – दररोज मी माझ्या आजीच्या घरातून निघे. मुख्य रस्त्यावरील दोन-तीन दुकानं, चायनीज पार्लर, ज्युबिली थिएटर आणि स्वस्तातला पिवळा-निळा साबण बनविणारा उग्र वासाचा पोर्तुगीज कारखाना ओलांडून पुढे जाई. या साबणाच्या मोठाल्या वड्या सुकण्यासाठी आणि कडक होण्यासाठी सकाळी रस्त्यावर ठेवलेल्या असत. शाश्वत भासणाऱ्या या गोष्टी पार करून मी दररोज शगौनाहज सरकारी शाळेकडे जात असे. शाळेच्या पलीकडे, पार पारिआच्या आखातापर्यंत पसरलेल्या सरकारी जमिनीवर उसाची शेती होती. समूळ नष्ट करण्यात आलेल्या त्या लोकांची आपली कृषिव्यवस्था असेल. त्यांची आपली कालगणना असेल. त्यांच्या चालीरिती असतील. त्यांची स्वतःची पवित्र स्थळं असतील. ओरिनोकोने खाडीत वाहून आणलेल्या पाण्याचे प्रवाह त्यांना वेगळे ओळखता येत असतील. त्यांची सारी कौशल्यं

आणि त्यांचं इतर सारं काही, आता कायमचं पुसलं गेलं आहे.

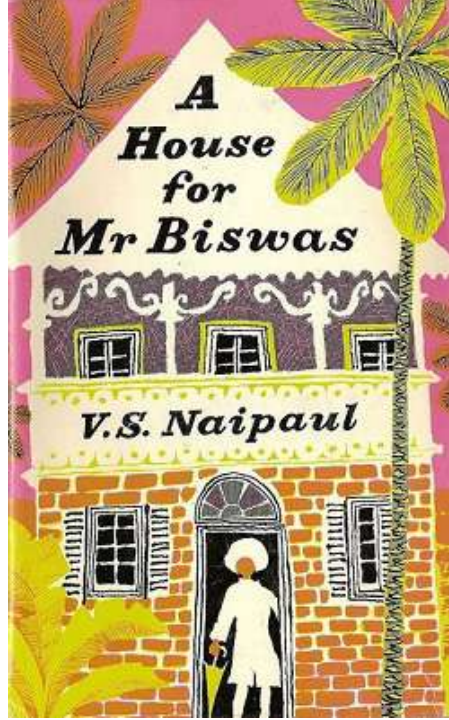
जग नेहमीच बदलत असतं. एकेकाळी असे सर्वस्व हिरावून घेण्यात आलेले लोक सर्वत्रच होते. १९६७ मध्ये माझ्या जन्मगावाजवळच्या या शोधाने मला धक्का बसला होता, कारण मी त्याविषयी पूर्णतः अनभिज्ञ होतो. पण आमच्यापैकी बहुतेक जण त्या शेतकी वसाहतीमध्ये असेच राहत होते, विचार न करता, अंधपणे. आम्हाला असं अंधारात ठेवण्याचा, राज्यकर्त्यांचा कोणताही कट नव्हता. अगदी साध्या शब्दांत सांगायचं झालं, तर असं म्हणता येईल की, तिथं हे ज्ञान नव्हतं.

शगौनाहजविषयी असं काही ज्ञान असणं, महत्त्वाचं समजलं गेलं नसतं, आणि तसं ते मिळवणं देखील सोपं नव्हतं. ती एक लहानशी जमात होती आणि ते लोक बेटावरील मूळ रहिवासी होते. मुख्य भूमीवरील, ब्रिटिश गियानावरील, असे लोक आम्हाला माहीत होते. एक प्रकारे ते चेष्टेचा विषय होते. मला वाटतं, वाराहून्स (Warrahoons) म्हणून ओळखले जाणारे हे लोक त्रिनिदादमधील सगळ्या समूहांना परिचित होते. 'वाराहून्स' हा शब्द रानटीपणा सूचित करण्यासाठी तयार केलेला कृत्रिम शब्द आहे, असं मला वाटे. पार माझ्या वयाच्या चाळीशीमध्ये, वेनेझुएलामध्ये प्रवास करित असताना, मला हे कळालं, की वाराहून्स हे तिथल्या बऱ्याच मोठ्या मूळ रहिवासी जमातीचं नाव होतं.

माझ्या लहानपणी बेटाविषयी एक जुनी गोष्ट ऐकलेली स्मरते. आता धूसर झालेली ही आठवण मला अत्यंत अस्वस्थ करते. ते असं होतं, की वर्षाच्या एका विशिष्ट वेळी, बेटावरील मूळ रहिवासी लोक, पार मुख्य भूभागापासून, छोट्या छोट्या होड्यांमधून तिथं येत. ते बेटाच्या दक्षिणेकडील जंगलातून चालत जात आणि एका विशिष्ट ठिकाणी, एकप्रकारची फळं तोडत किंवा काहीतरी अर्पण करित. आणि त्यानंतर पारिआच्या आखातापलीकडे ओरिनोकोच्या ओल्याचिंब खाडीकडे परतत... चारशे वर्षांच्या इतिहासातील चढउतार आणि त्रिनिदादमधून मूळ

रहिवासी नामशेष झाल्यानंतरही टिकून राहिलेला हा विधी नक्कीच अत्यंत महत्त्वाचा असेल, किंवा कदाचित, त्रिनिदाद आणि वेनेझुएलामधील वृक्षसंपदा सारखी असली, तरी ते तोडत असलेलं विशिष्ट प्रकारचं फळ तिथेच उगावत असावं. मला माहीत नाही. कोणी त्याविषयी काही चौकशी केल्याचंही मला आठवत नाही. आणि आता ती स्मृती पूर्णपणे हरवली आहे आणि ती पवित्र जागा, जर ती अस्तित्वात असली, तर सपाट मैदान बनली आहे.

जे झालं, ते घडून गेलं, ते आता इतिहासजमा झालं आहे. भूतकाळातील घटनांकडे बघण्याची, तिथली एकंदर

वृत्ती अशी होती. आम्हा भारतीयांचा, भारतातून आलेल्या निर्वासितांचा बेटाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन असाच होता. तिथलं आमचं जगणं बरंचसं साचेबंद होतं. ज्ञानाचा आरंभ जिथून होतो असं आत्मपरीक्षण करण्याची कुवत आमच्यामध्ये नव्हती. शगौनाहजच्या भूमीवर राहत असलेल्या आमच्यापैकी निम्म्या लोकांचा आविर्भाव असा होता, की आम्ही एक प्रकारचा भारत सोबत आणला आहे, जो अगदी जसाच्या तसा, एखाद्या गालिचासारखा, बेटाच्या सपाट भूमीवर अंधरता येईल किंवा असं वाटणं हा कदाचित आविर्भावही नव्हता, बहुधा या कल्पनेची तर्कशुद्ध

चाचणी न करता, तसं करता येईल, असं त्यांना मनापासून वाटत होतं.

शगौनाहज खेड्यातील माझ्या आजीच्या घराचे दोन भाग होते. घराचा दर्शनीय भाग विटा आणि गिलाव्याने बांधलेला आणि चुन्याने रंगवलेला होता. त्यावर कठड्यांची गच्ची असलेला दुसरा मजला आणि त्या वरच्या मजल्यावर देवघराची खोली होती. हे सगळं एखाद्या भारतीय घरासारखं होतं. घरावरील बारीकसारीक कलाकुसर नजाकतीनं केलेली होती. त्याच्या खांबांवरील कमळांची ठळक नक्षी आणि हिंदू देवतांच्या प्रतिमा, या कारागिरांनी केवळ भारतातील वस्तूंच्या आठवणींवरून कोरल्या होत्या. त्रिनिदादमध्ये हे घर एखाद्या वास्तुशास्त्रीय विसंगतीसारखं दिसे. घराची मागची बाजू फ्रेंच कॅरिबिअन शैलीतील एक

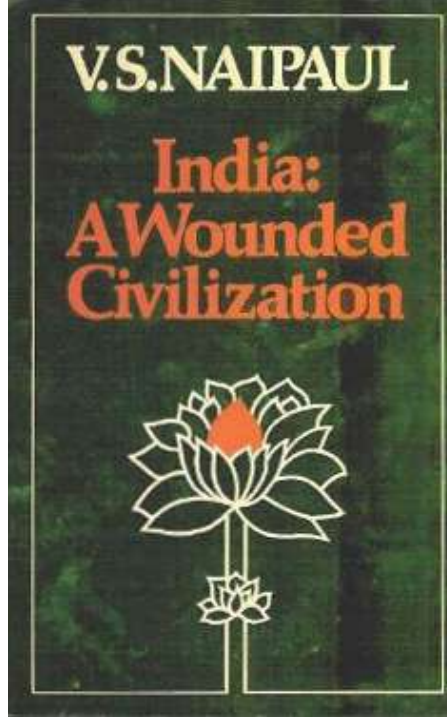
लाकडी इमारत होती. घराच्या दोन्ही भागांना सांधणाऱ्या वरच्या मजल्यावरील खोलीमुळे ही इमारत समोरच्या भागाला जोडलेली होती. या दोन इमारतींच्या मधोमध एका बाजूस घराचं प्रवेशद्वार होतं. हे प्रवेशद्वार म्हणजे लाकडी चौकटीत अडकवलेलं, पन्हळी पत्र्यांचं एक उंच फाटक होतं. बाहेरील जग आणि या फाटकाआड असलेलं जग यामध्ये पराकोटीची गुप्तता राखणं हे या फाटकाचं काम होतं.

आणि म्हणून अगदी लहानपणापासून ही अशी दोन जगं मला सवयीची आहेत. त्या उंच पन्हळी पत्र्यांच्या फाटकाबाहेर असलेलं, बाहेरचं जग आणि आमचं घरातलं जग किंवा माझ्या आजीच्या घरातलं जग. आमचं हे घरगुती जग हा आमच्यात उरलेला जातजाणिवेचा एक अंश होता. जातीची ही जाणीव तुम्हाला इतरांपासून वेगळं करते आणि बाहेरील जगाला आत येण्याची वाटही बंद करते. त्रिनिदादमध्ये नव्यानं दाखल झालेले आम्ही एक प्रतिकूल स्थितीतील समुदाय होतो, तिथं इतरांपासून वेगळं काढणारी ही जाणीव, हे एकप्रकारचं संरक्षण होती. या जाणिवेनं आम्हाला आमच्या पद्धतीनं, आमच्या नियमांनुसार, आमच्या वेगानं लुप्तप्राय होत असलेल्या

भारतामध्ये राहण्याचं बळ दिलं. हे अर्थात, काही काळापुरतं आणि फक्त तितकंच असलं, तरी त्यामुळे आमचं जगणं विलक्षण आत्मकेंद्री बनलं. आम्ही अंतर्मुख बनलो आणि विशिष्ट प्रकारे आमचं तेथील जीवन जगलो. आमच्यासाठी बाहेरचं जग, हे एकप्रकारे अंधारात होतं. त्याविषयी आम्ही काहीही प्रश्न विचारले नाहीत.

घराला लागून शेजारीच, एका मुस्लीम व्यक्तीचं दुकान होतं. माझ्या आजीच्या दुकानाचा लहानसा सज्जा, पार त्याच्या रिकाम्या भिंतीला भिडलेला होता. त्या इसमाचं नाव मियाँ होतं. मियाँ आणि त्याच्या कुटुंबाविषयी आम्हाला तितकंच माहीत होतं. आम्ही त्याला नक्कीच पाहिलं असेल. पण आता त्याची कुठलीच छबी मला स्मरत नाही. मुस्लिमांविषयी आम्हाला काहीही माहीत नव्हतं. या

चमत्कारिक आणि घराबाहेर ठेवून येण्याच्या गोष्टींमध्ये अन्य हिंदूंचाही समावेश होता. उदाहरणार्थ, आम्ही दुपारच्या जेवणात भात आणि सायंकाळी चपाती खाचो. बेटावर काही विलक्षण लोक असेही होते जे सायंकाळी भात खात. जेवणाचा नैसर्गिक क्रम उलटविलेले हे लोक मला चमत्कारिक वाटत. त्यावेळी माझं वय नक्कीच सात वर्षांहून कमी असेल; कारण सात वर्षांचा झाल्यावर आजीच्या शगौनाहजमधील घरातील हे जीवन माझ्यासाठी संपुष्टात आलं. आम्ही आमचं बिऱ्हाड राजधानीच्या शहरात आणि नंतर आग्नेयेकडील डोंगराळ भागात हलवलं.

पण मनाला जडलेल्या, बाहेरचं जग बाहेर आणि आतलं जग आत ठेवण्याच्या या सवयी बराच काळ तशाच राहिल्या. माझ्या वडिलांनी लिहिलेल्या लघुकथा जर माझ्याजवळ नसत्या तर बेटावरील आमच्या भारतीय समुदायाचं दैनंदिन जीवन कसं होतं याविषयी मला काहीही कळलं नसतं. या कथांनी ज्ञानाहून अधिक असं काहीतरी मला दिलं. त्यांनी मला एकप्रकारचं अधिष्ठान दिलं. त्याआधारे मी जगामध्ये खंबीरपणे उभा राहू शकलो. या कथांना वगळून माझं मानसिक चित्र कसं असलं असतं याची मी कल्पनाही करू शकत नाही.

घराबाहेरचं जग एकप्रकारे अंधारात होतं. आम्ही कधी काही प्रश्न विचारले नाहीत. त्यातही मी भारतीय महाकाव्यांची – विशेषतः रामायणाची – थोडीफार कल्पना येण्याइतपत कळता होती. आमच्या विस्तारित कुटुंबामध्ये माझ्यानंतर पाचेक वर्षांनी जन्मलेल्या मुलांच्या नशिबी हेदेखील नव्हतं. आम्हाला कुणी हिंदी शिकवलं नाही. कधी कधी कुणीतरी एखादं मूळाक्षर गिरवण्यासाठी काढून देई. पण ते तितकंच असे. बाकीचं सगळं आमचं आम्ही करावं अशी अपेक्षा होती. परिणामी, जसजसा इंग्रजीचा शिरकाव झाला तसतसं आम्ही आपल्या भाषेला मुकलो. माझ्या आजीच्या घरचं वातावरण अत्यंत धार्मिक होतं; तिथं बरेचसे धार्मिक विधी आणि पारायणं चालत. त्यातील काही तर अनेक दिवस चालत. पण ती भाषा न

येणाच्या आमच्यासारख्या लहान मुलांना ते कुणी समजावून किंवा भाषांतर करून सांगितलं नाही. परिणामी, हळूहळू आमची ही प्राचीन धर्मश्रद्धा लुप्त होत गेली, ती गूढ आणि आमच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंध नसलेली बनली.

आम्ही भारताविषयी आणि लोकांनी मागे सोडलेल्या कुटुंबाविषयी कधी काही विचारलं नाही. पुढे आमची विचार करण्याची पद्धत बदलली आणि त्याविषयी जाणून घ्यावंसं वाटलं, तोवर फार उशीर झाला होता. मला माझ्या वडिलांच्या बाजूच्या लोकांविषयी काहीही ठाऊक नाही. मला इतकंच माहित आहे, की त्यांच्यापैकी काहीजण नेपाळहून आले होते. दोन वर्षांपूर्वी माझं नाव फार आवडत असलेल्या एका सहृदय नेपाळी माणसानं, १८७२ साली लिहिलेल्या 'हिंदू कास्ट्स अँड ट्राइब्स अँड रिप्रेझेंटेटिव्ह इन बनारस' या पुस्तकातील काही पानांची प्रत मला पाठविली. ते ब्रिटिशांचं भारताविषयी गॅझेटिअरसारखं पुस्तक होतं. त्या पानांमधील असंख्य नावांच्या यादीमध्ये पवित्र शहर बनारसमधील, त्या नेपाळी कुटुंबांची नोंद आहे, जी नाइपाल हे नाव लावीत. तितकंच माझ्यापाशी आहे.

त्रिनिदादमधील माझ्या आजीच्या घरातील जग, जिथं आम्ही दुपारच्या जेवणात भात आणि सायंकाळी चपाती खात असू; त्या घराबाहेर, फक्त चार लाख लोकांची वस्ती असलेल्या त्या बेटावर एक प्रचंड अज्ञात जग पसरलेलं होतं. यामध्ये बहुसंख्य लोक अफ्रिकन किंवा अफ्रिकन वंशाचे होते. त्यांच्यापैकी काही पोलीस होते. काही शिक्षक होते. शगौनाहज सरकारी शाळेतील माझी अगदी पहिली शिक्षिका त्यांच्यापैकीच होती. पुढे अनेक वर्षे, अत्यंत आदराने मी तिची आठवण काढत असे. बेटावरील या अज्ञात जगामध्ये राजधानीचं शहर होतं. लवकरच आम्हा साऱ्यांना नोकरी किंवा शिक्षणाच्या निमित्तानं तिथं जावं लागणार होतं, आणि तिथं असंख्य अनोळखी लोकांमध्ये आम्ही कायमचे स्थायिक होणार होतो. तिथं गोरे लोकही होते. त्यातील सगळेच काही ब्रिटिश नव्हते; तसंच कधीकाळी आमच्यासारखेच

निर्वासित म्हणून आलेले पोर्तुगीज आणि चिनी लोक होते. आणि या सगळ्यांहून गूढ असे पॅग्नोल्स (Pagnols) लोक होते, ज्यांना आम्ही स्पॅनिश म्हणायचो. उजळ बदामी वर्ण असलेले हे मिश्र वंशाचे लोक पार स्पॅनिश काळापासून बेटावर होते – त्रिनिदाद वेनेझुएला आणि स्पॅनिश साम्राज्यापासून वेगळं झालं नव्हतं, तेव्हापासून हे लोक तिथं राहत होते – निःसंशय हा सगळा इतिहास माझ्यासारख्या लहान मुलाच्या आकलन कक्षबाहेरचा होता.

माझं ज्ञान आणि कल्पनांच्या आधारे, मी माझी पार्श्वभूमी समजावून सांगितली. हे ज्ञान माझ्याकडे फार नंतर, आणि विशेषत्वाने माझ्या लेखनातून आलं. बालपणी मला अक्षरशः हे काहीही माहित नव्हतं; माझ्या आजीच्या घरातून मी जे उचललं त्यापलीकडे मला काहीही माहित नव्हतं. मला वाटतं, सगळी मुलं जगात अशीच येतात, ती कोण आहेत याची कल्पना नसलेली. मात्र फ्रेंच मुलाकरीता, जसं की, ही माहिती तिथं सतत उपलब्ध असते. हे ज्ञान त्यांच्या आसपास असतं. ते वडिलधाऱ्यांच्या संभाषणांमधून अप्रत्यक्ष मिळतं. ते वर्तमानपत्रांत किंवा रेडिओवर असतं, आणि शाळांमध्ये विद्वानांच्या अनेक पिढ्यांनी, पाठ्यपुस्तकाच्या

पातळीवर आणलेल्या कामातून, फ्रान्सविषयी आणि फ्रेंच समाजाविषयी काहीतरी कल्पना मिळते.

त्रिनिदादमध्ये मी एक चुणचुणीत मुलगा असलो, तरी अशा अंधारक्षेत्रांनी वेढलेला होतो. माझ्या शिक्षणाने या अंधारक्षेत्रांविषयी काहीही स्पष्ट केलं नाही. मी सूत्रं आणि माहिती घोक्त असे. सारं काही मुखोद्गत करावं लागे. माझ्यासाठी सारं अमूर्त होतं. बरं आमचे अभ्यासक्रम असे करण्यामागे काही धोरण किंवा कारस्थान होतं असंही नाही. आम्हाला प्रमाण शालेय शिक्षण दिलं जात होतं. इतरत्र कुठेही ते चाललंही असतं. आणि ते समजून घेण्यात मीच काही अंशी कमी पडलो असं म्हणता आलं असतं. माझ्या अत्यंत संकुचित सामाजिक भवतालाच्या आधारे, अन्य समाजांची किंवा दूरवर असलेल्या समाजांची कल्पना

करणं, ते समजून घेणं, माझ्यासाठी कठीण होतं. मला पुस्तकं आवडत. पण ती वाचणं कठीण वाटे. मी अँडरसन आणि इसापच्या कथांमध्ये रमे; स्थळ-कालातीत असलेल्या या कथा, वेगळं न काढणाऱ्या होत्या. आणि शिक्षणाच्या अखेरच्या पायरीवर, सहाव्या टप्प्यात, कॉलेजमध्ये असताना, मला काही साहित्यकृती आवडू लागल्या. मोलिअर, सायरॅनो डि बर्जेरक आदींच्या या कलाकृती आवडण्यामागे त्यांना असलेला परीकथेचा बाज कारण असावा.

लहानपणी माझ्या भोवती असलेली ही अंधारक्षेत्रं, एक लेखक म्हणून माझे लेखनविषय बनली. जमीन, मूळ रहिवासी, नवं जग, वसाहत, इतिहास, भारत आणि मी स्वतःला ज्याच्याशी जोडलेलं समजत असे असं मुस्लीम जगत, आफ्रिका आणि नंतर इंग्लंड, जिथं मी माझं लेखन करत होतो, हे सगळं यात अंतर्भूत होतं. माझं प्रत्येक पुस्तक त्याआधीच्या पुस्तकांवर उभं असतं आणि माझ्या पुस्तकांची गोळाबेरीज म्हणजे मी, असं म्हणताना, मला हे सारं अभिप्रेत होतं. माझ्या लेखनाची प्रेरणा आणि कथावस्तू असलेली, माझी पार्श्वभूमी, एकाच वेळी अत्यंत साधी आणि अत्यंत गुंतागुंतीची आहे, असं मी म्हणालो, तेव्हाही मला हे सारं अभिप्रेत होतं.

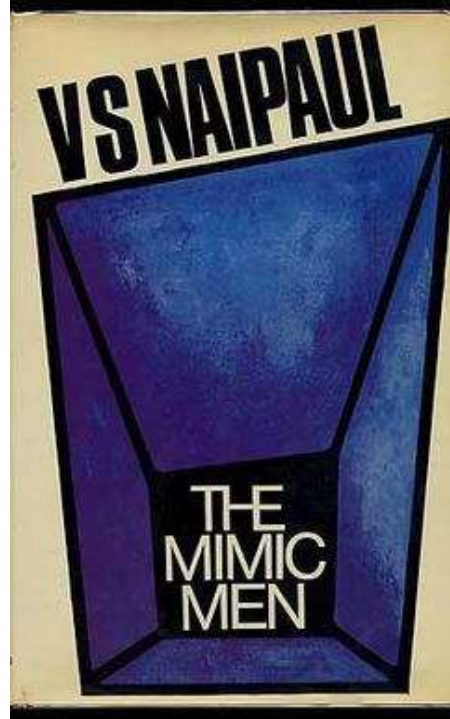
शगौनाहज खेडेगावामध्ये सगळंच कसं साधं होतं हे तुम्ही पाहिलंच असेल, आणि एक लेखक म्हणून माझ्यासाठी हे सारं किती गुंतागुंतीचं होतं, हेदेखील तुमच्या लक्षात आलं असेल. विशेषतः सुरुवातीच्या काळात माझ्यासमोर असलेले साहित्यिक नमुने, हे पूर्णतः वेगळ्या समाजांशी निगडित होते. मी इतकंच म्हणेन की हे नमुने माझ्या बनावटी शिक्षणानं मला दिले होते. कदाचित, तुम्हाला असंही वाटेल, की विषयच इतका समृद्ध होता की लेखनास सुरुवात करण्यात आणि पुढे लिहीत राहण्यामध्ये काहीच अडचण आली नसेल. पण खरं तर माझ्या पार्श्वभूमीविषयी मी सांगितलं, ते ज्ञान माझ्या लेखनातून आलेलं आहे. आणि माझ्या एकंदर लेखनाचा आकृतिबंध, फारतर मागील दोनेक महिन्यांत माझ्यापुढे उघड झाला असं सांगितलं, तर

तुम्ही खचितच विश्वास ठेवाल. माझ्या जुन्या पुस्तकांतील उतारे माझ्यासमोर वाचण्यात आले आणि त्यांतील समान दुवे मला जाणवले. तत्पूर्वी, माझं लिखाण, मी काय लिहिलं आहे ते, इतरांना वर्णन करून सांगणे, ही माझ्यापुढे सर्वात मोठी अडचण होती.

मी असं म्हणालो, की मी आत्मप्रेरणेनं लिहिणारा लेखक होतो. सुरुवातीला ते तसं होतं. आणि आता मी जवळपास लेखनाची अखेर गाठली असतानाही ते तसंच आहे. माझ्याकडे लेखनाची रेषाकृती नसते. माझी लेखनाची निश्चित पद्धतही कधी नव्हती. मी आत्मप्रेरणेनं लिहीत

गेलो. दरवेळी माझा हेतू एक पुस्तक करण्याचा असे. असं काही तरी लिहिणं, जे सोपं आणि वाचायला रंजक असेल. लेखनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर, माझं लेखन, केवळ माझं ज्ञान, संवेदनशीलता, प्रतिभा आणि दृष्टिकोन या कक्षेतच चाले. प्रत्येक पुस्तकागणीक या गोष्टी विकसित होत गेल्या. आणि मी केलेली पुस्तकं मला करावी लागली, कारण त्या विषयांबद्दल माहिती देणारी कोणतीही पुस्तकं उपलब्ध नव्हती. माझं जग मलाच उलगडावं लागलं, स्वतःकरीता स्पष्ट करावं लागलं.

वसाहतीचा इतिहास समजून घेण्यासाठी, मी ब्रिटिश संग्रहालय

आणि अन्यत्र असलेल्या कागदपत्रांचा आधार घेतला. भारत समजून घेण्यासाठी, मला भारताचा प्रवास करावा लागला. कारण माझे आजी-आजोबा जिथून आले होते, तो भारत कसा आहे, हे मला सांगणारं कुणीही नव्हतं. नेहरू आणि गांधींचं लिखाण माझ्या हाताशी होतं. आश्चर्य म्हणजे, त्यांच्या दक्षिण आफ्रिकेतील अनुभवांविषयी लिखाणातून महात्मा गांधींनी मला बरंच अधिक काही दिलं. पण ते पुरेसं नव्हतं. तसंच किप्लिंगचं लिखाण होतं. जॉन मास्टर्ससारखे अँग्लो-इंडियन लेखक होते. (१८५०मध्ये ऐन भारत असलेल्या या लेखकाने ब्रिटिशकालीन भारताशी संबंधित पस्तीस कादंबऱ्यांची मालिका लिहिण्याचा मनोदय जाहीर केला होता. पुढे हा बेत त्याने अर्धवट सोडला, ही गोष्ट वेगळी.) तसेच स्त्री

लेखिकांनी लिहिलेल्या प्रणयकथा होत्या. त्यावेळी पुढं आलेले जे काही मोजके भारतीय लेखक होते, ते मध्यमवर्गीय आणि शहरात राहणारे होते. आम्ही जिथून आलो होतो, तो भारत त्यांना ज्ञात नव्हता.

आणि भारताविषयी जाणून घेण्याची ही गरज पूर्ण होताच, इतर गरजा उघड झाल्या, यामध्ये आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका आणि मुस्लीम जगत होते. माझं उद्दिष्ट नेहमीच माझं जगाचं चित्र पूर्ण करण्याचं असे, आणि माझा हेतू थेट माझ्या बालपणाशी संबंधित होता - हा हेतू मला स्वतःशीच थोडं सहज करण्याचा होता. काही वेळा काही सहृदय लोकांनी मला असं सुचवलं, की जर्मनी किंवा चीनला जा आणि त्याविषयी लिहा. पण त्या प्रदेशांविषयी बरंचसं चांगलं लिखाण आधीच उपलब्ध आहे. त्या प्रदेशांबाबत या उपलब्ध लिखाणावर अवलंबून राहावं असं मला वाटतं. आणि ते विषय इतरांसाठी आहेत. ही ती अंधारक्षेत्रं नव्हेत, जी एक लहान मूल म्हणून मला माझ्या सभोवती जाणवली. त्यामुळे जसजसं माझं लेखन वाढत गेलं तसतसं माझं कथनकौशल्य, ज्ञान आणि संवेदनशीलतेत भर पडत गेली. तसेच भलेही मी अनेक दिशांना जात आहे असं वाटलं, तरीही त्यामध्ये एक केंद्र आणि एकसंधता आली.

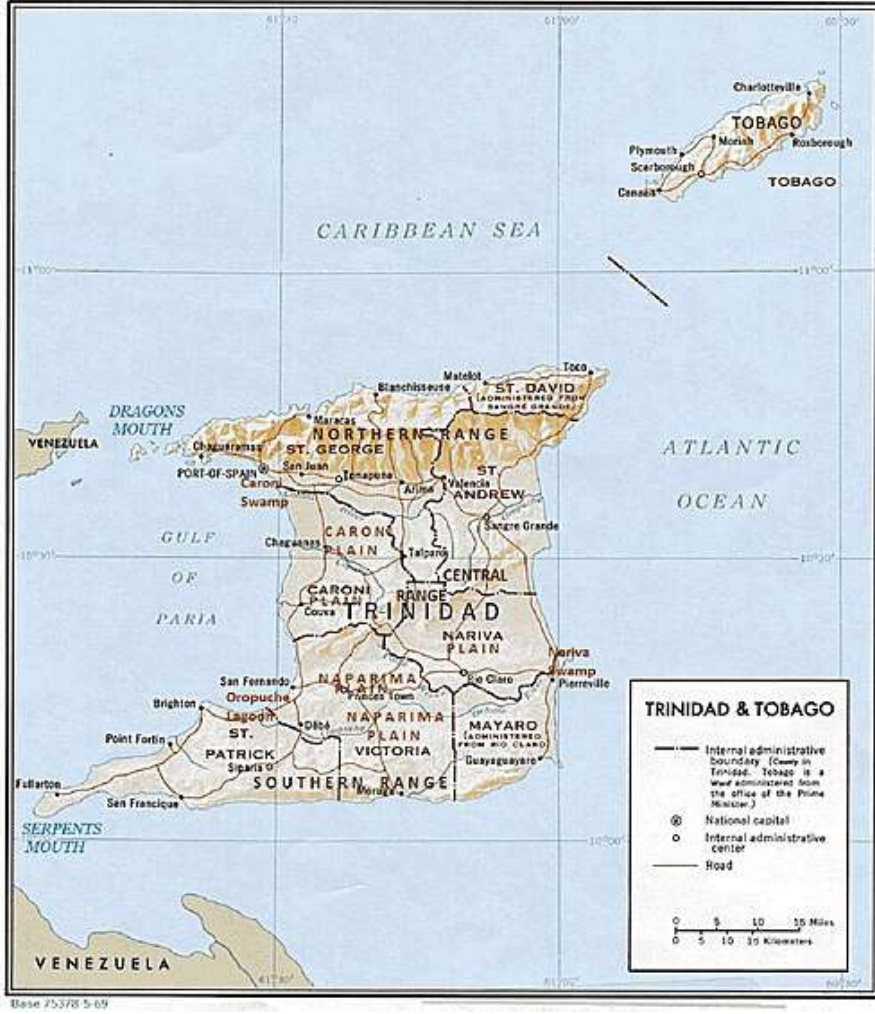
लेखक म्हणून सुरुवात करताना पुढचा मार्ग कसा असेल याची मला कल्पना नव्हती. मला फक्त एक पुस्तक करायचं होतं. मी इंग्लंडमध्ये राहून लिहिण्याचा प्रयत्न करीत होतो. माझी विद्यापीठातील वर्षे सरली, तरीही मी तिथं वास्तव्यास होतो. मला वाटे की माझा अनुभव अगदी बेताचा आहे. तो खरोखर पुस्तकाचा विषय नाही. मला कुठल्याही पुस्तकात माझ्या पार्श्वभूमीसारखं काही मिळालं नाही. लेखक बनू पाहणाऱ्या फ्रेंच किंवा इंग्रज माणसाला असे सुरुवात करून देणारे कितीतरी नमुने मिळाले असते. माझ्याकडे असे कोणतेही नमुने नव्हते. माझ्या वडिलांनी भारतीय समुदायाविषयी लिहिलेल्या गोष्टी जुन्या काळाविषयी होत्या. माझं जग अगदी वेगळं होतं, ते अधिक शहरी, अधिक संमिश्र स्वरूपाचं होतं. आमच्या विस्तारित कुटुंबातील विस्कळीत जगण्याचे साधे भौतिक तपशील हाताळणं मला अवघड वाटे - झोपण्याच्या खोल्या किंवा झोपण्याच्या जागा, जेवणाच्या वेळा, माणसांची निव्वळ संख्या हे ते तपशील. तिथलं माझं घरगुती जीवन आणि घराबाहेरचं जग या दोहोंविषयी अजून बरंच काही स्पष्ट व्हावयाचं होतं. आणि त्याचवेळी आमच्याविषयी बरंचसं, जसं की, आमची वंशावळ आणि आमच्या कुटुंबाचा

इतिहास, याविषयीही मी अनभिज्ञ होतो.

अखेर एक दिवस पोर्ट ऑफ स्पेनच्या त्या रस्त्याविषयी लिहिण्याची कल्पना मला सुचली. आम्ही शगौनाहजवरून या रस्त्यावर स्थलांतरित झालो होतो. तिथं बाहेरचं जग बाहेर ठेवणारं, पन्हेळी पत्र्यांचं मोठं लोखंडी फाटक नव्हतं. त्या रस्त्यावरचं जगणं माझ्यासमोर खुलं होतं. घराच्या व्हरांड्यातून त्या रस्त्याचं बारकाईनं निरीक्षण करणं मला अत्यंत आवडे. मी या रस्त्यावरील जीवनाविषयी लिहायला सुरुवात केली. स्वतःला पडणारे खूपसे प्रश्न टाळण्यासाठी मला खूप वेगानं लिहायचं होतं, आणि म्हणून मी गोष्टी सोप्या करत गेलो. त्या बाल-निवेदकाची पार्श्वभूमी मी दडपली. त्या रस्त्यावरील वांशिक आणि सामाजिक गुंतागुंतीकडे मी दुर्लक्ष केलं. मी काहीही स्पष्ट करण्याच्या फंदात पडलो नाही. अगदी शब्दशः नसलं तरी मी वरवरचं लिहिलं, फार खोलात शिरलो नाही. लोक रस्त्यावर जसे वाटत, तसेच मी मांडले. मी दिवसाला एक गोष्ट लिहिली. सुरुवातीच्या गोष्टी फार लहान होत्या. ही कथावस्तू पुस्तकासाठी पुरेल की नाही अशी चिंता मला पडली. पण तेव्हाच लेखनानं आपली किमया केली. विविध स्रोतांमधून विषयवस्तू मला खुणावू लागल्या. माझ्या गोष्टी अधिक मोठ्या होऊ लागल्या; त्या एका दिवसात लिहून पूर्ण होईनात. आणि एक दिवस मला स्वतःसवे नेणारी ही प्रेरणा संपुष्टात आली. लेखनाच्या एका टप्प्यावर मला अगदी सहज वाटलेली ही प्रेरणा संपली असली, तरी एक पुस्तक लिहून झालं होतं, आणि मनोमन मी एक लेखक बनलो होतो.

नंतरच्या दोन पुस्तकांसवे लेखक आणि त्याची कथावस्तू यांच्यातलं अंतर वाढलं. माझी दृष्टी व्यापक बनली आणि मग आत्मप्रेरणेनं मी आमच्या कौटुंबिक जीवनाविषयी मोठ्या पुस्तकाकडे वळलो. हे पुस्तक लिहित असताना माझी लेखनाची महत्वाकांक्षा वाढली. पण ते लिहून होताच, मला जाणवलं की माझ्या बेटावरील विषयवस्तूचं, मी जे काही करू शकत होतो, ते करून झालं होतं. त्यावर मी कितीही चिंतन केलं, तरी त्यातून कोणतीही नवीन निर्मिती झाली नसती.

पुढे अपघातानेच माझी यातून सुटका झाली. मी प्रवासी बनलो. मी कॅरिबियन (Caribbean) बेटांमधून प्रवास केला आणि मी स्वतः जिचा एक घटक होतो, अशा वसाहतीय संरचनेविषयी अधिक जाणून घेतलं. एक वर्षभरासाठी मी भारतात गेलो. ही माझ्या पूर्वजांची भूमी. या प्रवासाने माझ्या जीवनाचे दोन भाग केले. या दोन प्रवासांवर

लिहिलेली पुस्तकं मला भावनेच्या एका नवीन प्रदेशात घेऊन गेली. त्याआधी माझ्याकडे नसलेला दृष्टिकोन या पुस्तकांनी मला दिला. माझं लेखनकौशल्य विस्तारलं. त्यानंतरच्या माझ्या कादंबऱ्यांमध्ये मी इंग्लंड आणि कॅरिबिअनला कव्हात घेऊ शकलो. आणि ते तसं करणं किती कठीण होतं. बेटावरील सर्व वांशिक गटांना सामावून घेणंही मला शक्य झालं, जे मला यापूर्वी कधीही जमलं नव्हतं.

ही नवी कादंबरी वसाहतीय शरम आणि कल्पनारम्यतेविषयी होती. खरं तर ते पुस्तक दुबळे लोक स्वतःविषयी आणि स्वतःशीही कसं खोटं बोलतात याविषयी होतं. ते तसं करतात, कारण तोच त्यांचा एकमेव आधार असतो. या पुस्तकाचं नाव होतं 'मिमिक मेन' आणि हे पुस्तक नकलाकारांविषयी नव्हतं. हे पुस्तक वसाहतीतील लोकांविषयी होतं. माणूसपणाच्या आविर्भावात जगत असलेली ही माणसं, स्वतःविषयी प्रत्येक गोष्टीवर

अविश्वास ठेवतच मोठी झाली होती. काही दिवसांपूर्वी या पुस्तकातील काही पानं माझ्यासमोर वाचण्यात आली – तीसहून अधिक वर्षे मी हे लिखाण पुन्हा पाहिलंही नव्हतं – आणि मला आढळलं की मी वसाहतीय छिन्नमनस्कतेविषयी (colonial schizophrenia) लिहित होतो. पण मी या लेखनाचा तसा विचार केला नव्हता. माझ्या लेखनाचा हेतू स्पष्ट करण्यासाठी मी कधीही अमूर्त संकल्पना वापरल्या नाहीत. मी तसं केलं असतं, तर मला पुस्तक लिहिता आलं नसतं. मी माझं पुस्तक आत्मप्रेरणेनं आणि केवळ सूक्ष्म निरीक्षणातून लिहिलं होतं.

माझ्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीच्या वर्षांचा हा आढावा, केवळ दहा वर्षांमध्ये, माझं जन्मगाव माझ्या लेखनात कसं बदलत गेलं किंवा विकसित होत गेलं ते टप्पे दर्शवितो : रस्त्यावरील जगण्यातील गमतीजमतींपासून, ते एकप्रकारच्या व्यापक वसाहतीय छिन्नमनस्कतेच्या

अभ्यासापर्यंत; सरळसोपं असलेलं सारं काही गुंतागुंतीचं बनलं.

एक लेखक म्हणून कादंबरी आणि प्रवास-पुस्तक या दोन्ही लेखनप्रकारांनी माझा दृष्टिकोन घडवला. आणि त्यावरून माझ्यासाठी सगळेच साहित्यप्रकार सारखेच महत्त्वाचे का आहेत हे तुमच्या लक्षात येईल. भारताविषयी तिसरं पुस्तक लिहिताना, हे तिसरं पुस्तक मी पहिल्या पुस्तकानंतर सव्वीस वर्षांनी लिहिलं, मला स्वतःला हे जाणवलं की, प्रवास-पुस्तकात सर्वांत महत्त्वाचं काय असेल तर लेखकाने ज्यांच्यामध्ये प्रवास केला ते लोक. लोकांनी स्वतःबद्दल सांगायला हवं. ही एक साधीशीच कल्पना. पण तिला मूर्त रूप देण्यासाठी एक नवीन प्रकारचं पुस्तक हवं होतं. यासाठी प्रवासाची एक वेगळी पद्धत आवश्यक होती. आणि नंतर अगदी हीच पद्धत मी दुसऱ्यांदा मुस्लीम जगतात गेलो तेव्हादेखील वापरली.

मी नेहमीच फक्त अंतर्ज्ञानाने पुढे गेलो. माझी कोणतीही साहित्यिक किंवा राजकीय प्रणाली नाही. माझी कोणतीही मार्गदर्शक राजकीय धारणा नाही. मला वाटतं की त्याचं मूळ माझ्या भूतकाळात दडलेलं आहे. यावर्षी कालवश झालेले भारतीय लेखक आर. के. नारायण, यांचीही अशी कोणतीही राजकीय धारणा नव्हती. माझ्या वडिलांनी अत्यंत निराशामय कालखंडात, कोणत्याही मोबदल्याच्या अपेक्षेविना त्यांच्या कथा लिहिल्या, त्यांचीदेखील कोणतीही राजकीय धारणा नव्हती. बहुधा त्यामागचं कारण अनेक शतकांपासून आम्ही अधिकारांपासून वंचित आहोत हे असावं. त्यामुळे आम्हाला एक वेगळा दृष्टिकोन प्राप्त झाला आहे. मला वाटतं की घटनांमधील विनोद आणि कारुण्य पाहण्याकडे आमचा जास्त कल असतो.

जवळपास तीस वर्षांपूर्वी मी अर्जेन्टिनाला गेलो होतो. ती वेळ गनिमी संघर्षाची होती. लोक जुना हुकूमशहा पेरॉन अज्ञातवासातून परत येण्याची वाट पाहत होते. सारा देश द्वेषाने धुमसत होता. पेरॉन समर्थक आपले जुने हिशोब चुकते करण्यासाठी टपलेले होते. असाच एक माणूस मला म्हणाला, “छळ दोन प्रकारचा असतो : चांगला आणि वाईट. तुम्ही लोकांच्या शत्रूंचा करता तो चांगला छळ. लोकांचे शत्रू तुमचा करतात तो वाईट छळ. दुसऱ्या बाजूचे लोकदेखील हेच बोलत होते. तिथं कसलाही खराखुरा वादविवाद नव्हता. तिथं होता एक तीव्र भावनोद्रेक आणि युरोपकडून उसनी घेतलेली परिभाषा. मी लिहिलं, ‘परिभाषा जिथं जिवंत प्रश्नांचं रूपांतर अमूर्ततेत करते, परिभाषा

जिथं परिभाषेशी स्पर्धा करून संपते, तिथं लोकांकडे कारण नसतात. त्यांना असतात फक्त शत्रू.’”

आणि अर्जेन्टिनातील हा तीव्र भावनोद्रेक अजूनही चालू आहे. अजूनही सदसद्विवेकाचा पराभव करतो आहे. लोकांचे बळी घेत आहे. कोणताही तोडगा दिसत नाही.

आता मी माझ्या लेखनाच्या शेवटाजवळ पोहोचलो आहे. मी जे लेखन केलं त्याविषयी मी समाधानी आहे. हे समाधान मी स्वतःला जिथवर नेऊ शकतो तिथवर नेल्याचं सृजनात्मक समाधान आहे. आत्मप्रेरणेनं लिहिण्याची माझी पद्धत आणि माझ्या विषयवस्तूचं गोंधळात टाकणारं स्वरूप यामुळे माझं प्रत्येक पुस्तक माझ्यासाठी एखाद्या वरदानासारखं आलं. प्रत्येक पुस्तकानं मला चकित केलं; प्रत्यक्ष लिहीपर्यंत मला ते तिथं असल्याची कल्पना नव्हती. पण लेखनास सुरुवात करण्याचा तो क्षण माझ्यासाठी सर्वांत अद्भुत होता. मला असं वाटतं, आणि ती अस्वस्थता मला अजूनही ठळक जाणवते, की कदाचित सुरुवात करण्यापूर्वीच, अगदी सहजच, मी अपयशी ठरलो असतो.

व्याख्यानाच्या सुरुवातीप्रमाणेच त्याचा शेवटही प्रूसच्या ‘अगेन्स्ट सेंट-बीव’मधील सुंदर लघुनिबंधांपैकी एकाने करायला मला आवडेल. प्रूस म्हणतो :

“आपल्याकडे प्रतिभा असेल, तर आपण त्या सुंदर गोष्टी लिहू शकू... अशा सुंदर गोष्टी, ज्या आपल्या आत असतात, अस्पष्ट, एखाद्या सुरावटीच्या आठवणीसारख्या, जी आपल्याला आनंदित करते, पण तिची बाह्यरेषा नेमकी स्मरत नाही. अशा पूर्णतः न उमगलेल्या स्मृतींनी, ज्यांची मनं व्यापलेली असतात, ती माणसं प्रतिभासंपन्न असतात... प्रतिभा ही एक अशी स्मृती आहे, जी अखेर त्यांना हे अस्पष्ट संगीत त्यांच्या समीप आणण्यात, ते स्पष्टपणे ऐकण्यात, ते टिपून घेण्यात, समर्थ बनवेल...”

“प्रतिभा”, प्रूसनं म्हटलं आहे. मी म्हणेन, “सुदैव आणि खूप परिश्रम.”

© The Nobel Foundation 2001

यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

भ्रमणध्वनी : ९५१८३ ११९७२

THE NOBEL PRIZE

Issued: 2025-11-06

Publishing permission

The Nobel Foundation will be pleased to grant Mr. Vishnu Joshi, (India), a one-time, non-exclusive permission to publish the Nobel lecture by V. S. Naipaul, in the literary periodical *Kavyagraha*, (Marathi translation by Dr. Swati Madanwad) provided that the text is correctly quoted and the author is properly identified as the sole author of the text and the following credit line is applied:

© The Nobel Foundation 2001

This permission may not be reassigned, whether free of charge or for payment, nor may it in any way be exploited beyond the rights explicitly granted herein.

This permission is free of charge.

Yours sincerely,
Ulrika Magnusson

Archive Sales & Broadcast Rights

Nobel Prize Outreach
media@nobelprize.org

[nobelprize.org](https://www.nobelprize.org)

NOBEL PRIZE OUTREACH

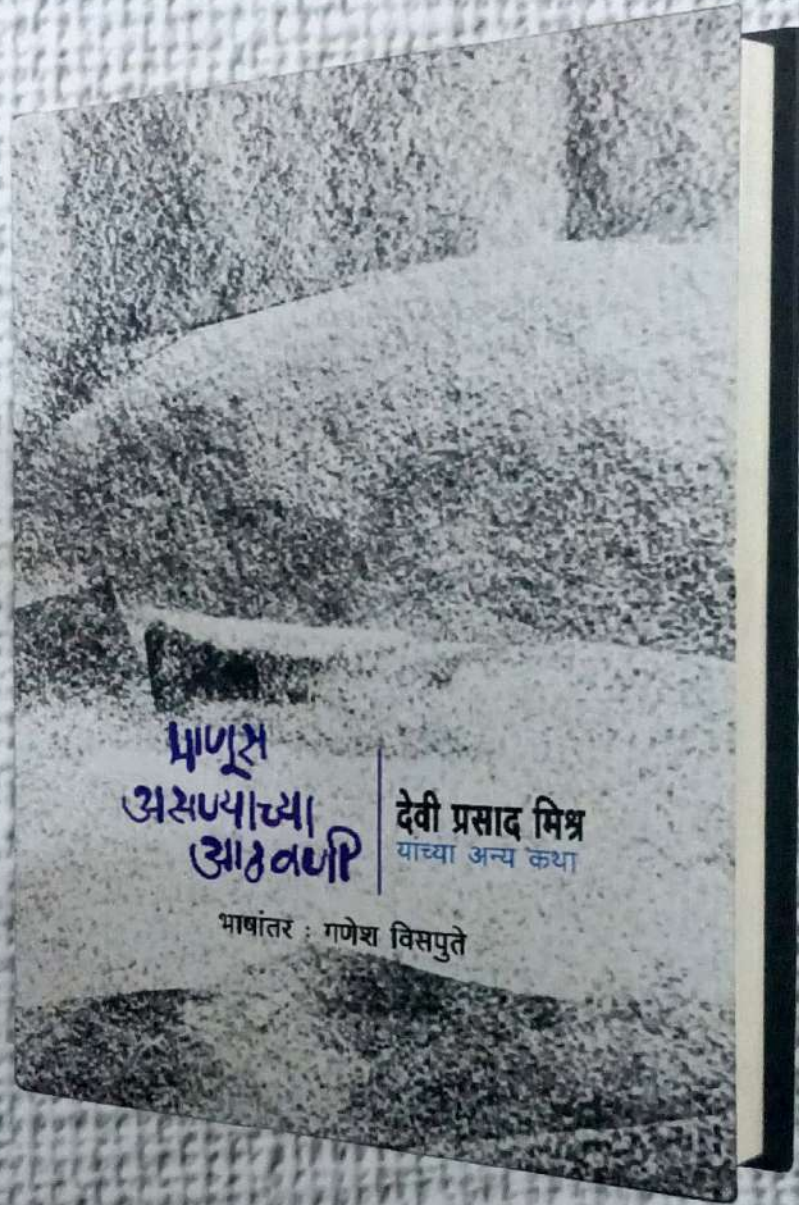
Nobel Group Interests AB, with secondary business name
Nobel Prize Outreach, is a Swedish limited liability company,
reg. nr. 556903-4613.

Sturegatan 14
P.O. Box 5232,
SE-102 45 Stockholm, Sweden

मासिक
काव्याग्रह

अंक ४४ | मार्च २०२६

किंमत : १०० रुपये

गणेश विसपुते यांनी या कथासंग्रहाचं केलेलं भाषांतर अतिशय प्रवाही, ओघवतं आणि मूळ संहितेशी इमान राखणारं आहे. त्यांच्या या भाषांतरामुळे मराठी कथेच्या अंगणाचा परीघ विस्तारण्यास मदत होईल. या कथांमधील मानवी अनुभवांचे सूक्ष्म चित्रण, काव्यात्म भाषेचं उपयोजन या बाबी मराठी वाचकाला निश्चितच एका वेगळ्या संवेदनविश्वाशी जोडून घ्यायला साहाय्य करतील. आणि या कथासंग्रहातील कथा दीर्घ काळ वाचकांच्या मनात रेंगाळत राहतील.

- विकास पालवे यांच्या लेखामधून

काव्याग्रह

मार्च २०२६

अंक ४४

- संस्थापक संपादक
विष्णू जोशी
- सहाय्यक संपादक
रा. मु. पगार,
तान्हाजी बोन्हाडे
- व्यवस्थापक
विठ्ठल जोशी
- शाईचं गणगोत
प्रा. गजानन वाघ
चाफेश्वर गांगवे
शेषराव पिराजी धांडे
गजानन फुसे
- मुखपृष्ठ आणि मांडणी
केतन बंगाल
- पत्रव्यवहार व साहित्य पाठविण्याचा पत्ता
विष्णू जोशी
संपादक, काव्याग्रह,
निर्मिती हॅडलूमच्या वर, जनशिक्षण
संस्थेच्या बाजूला, पोस्ट ऑफिस चौक,
सिड्दिल लाईन रोड, वाशिम, ता. जि.
वाशिम - ४४४५०५
चलभाष : ९२८४९९६८८२
vishnujoshi80@gmail.com
- मूल्य १०० रु.
- अंकात व्यक्त केलेल्या मतांशी संपादक
सहमत असतीलच असे नाही.

अंतरंग

विशेष लेख

- सांस्कृतिक ऐक्याचा शोध : 'मनसमझावन'
- डॉ. उमेश मारुती सिरसट / ०४
- डॉ. सतीश बडवे : लोकांचे श्लोकात रूपांतर करणारे
साक्षेपी समीक्षक
- डॉ. मनोज मुनेश्वर / १०
- वाचून उरणारी पुस्तकं : एक सम्यक वाचनानुभव
- सुरेंद्र दरेकर / १८
- 'मान्सून जनगणमन' विषयी
- डॉ. स्वाती दामोदरे / २३
- समकालातील 'माणसा'च्या अस्तित्वाकडे सजगपणे
पाहणाऱ्या कथा - विकास पालवे / २७
- बालाजी मदन इंगळे यांच्या कविता / ३३

अनुवादित कविता

- मितुल हजारिका यांची कविता (मूळ आसामी कविता)
- मराठी अनुवाद : प्रा. डॉ. स्वाती मदनवाड / ३५

मुलाखत

- पुस्तक ही एकमेव विश्वासासार्ह गोष्ट ... /
मुलाखत : डॉ. पी. विठ्ठल
- मुलाखतकार : सुमेधा कुलकर्णी / ३७

लेख/समीक्षा

- जगाची वैचारिक संपदा ठरलेला अनोखा ग्रंथ -
डॉ. आंबेडकर : एक जागतिक संपदा -
- डॉ. अशोक रा. इंगळे / ४९
- 'मी काळ रांधत ठेवलाय...': काळाच्या पटलावरची
चिंतनशील अभिव्यक्ती - डॉ. सुजाता शेणई / ५४
- 'घेतलंय स्टेअरिंग हाती' - स्त्रीस्वातंत्र्याची,
आत्मनिर्णयाची आणि नव्या मानवी मूल्यांची प्रखर
कविता - डॉ. राजेंद्र लीला-धन मुंडे / ६०
- मूल्य-हासाच्या गडद संदर्भाचे अन्वयार्थ लावणारी
कविता! - डॉ. तीर्थराज कापगते / ६३

अनुवादित कविता

मूळ आसामी कविता - मितुल हजारिका

■ मराठी अनुवाद - प्रा. डॉ. स्वाती मदनवाड

मन गुलजार

माझ्या नजरेच्या रंगमहालातून
तुला स्पर्श करण्याच्या
अनिवार ओढीने
देवी नावेतून निघाल्या
त्यांना विदा केलं आपण
जास्वंदाची फुलं शिंपडत
हर्षोल्लासाने
त्यादिवशी

इतके दिवस
अश्रूंनी चिंब असा मी
रात्रीच्या स्वर्गात शिरलो
सायंकाळच्या पायवाटेने
विसरलो चांदण्यांच्या अंगाईत
आर्त किंकाळी माझ्या हृदयाची
तुझ्या प्रतीक्षेच्या ओरखड्यांनी विव्दळ

गर्जनकाठच्या सायंकाळी
पाहिलंय मी जुनं चिंचेचं झाड
स्वतःच शिल्पकार बनत उजळतांना
मग मी ही सोसले घाव
अन् कोरलं स्वतःला पुतळ्यामध्ये

दैवी स्पर्शाने पवित्र होण्यासाठी
कमी होतं सामर्थ्य माझ्या समर्पणाचं
अन् म्हणून प्रार्थनेत लीन असलेले
माझे दोन हात
तू चिरडून पाण्यात वाहिलेले
उभे राहिले आपले आपणच
नजरेत चमकता सूर्य ठेवून

तुझ्या सावलीच्या आड
जळत रहावी वात
माझ्या अस्तित्वाची
म्हणून ठेवली मी दडवून
आजवर
माझी श्रांत उजळ दुपार
उदकाडी बनून जळत राहण्याची
प्रासंगिकता
आता अनंत भरारी
पिंजऱ्यातून मुक्त हिरव्या पक्ष्याची ...

रानफुलांच्या नाजूक पावलांनी येत
तू घातलास लाल स्वेटर
माझ्या श्वासांनाच विणून
लोकरी सुयांनी
ओंजळीतच सरलं तृष्णेचं पाणी
तहान न शमवता
तरीही थरारलो मी बनलो पहाड

अचानक एक दिवस
चंद्रकिरणांच्या चुंबनांनी
बंडखोर होत काळानं
दिलं ठेवून इंद्रधनुष्यावर
तलावातील मासोळीला
समुद्रस्वप्नांमध्ये रममाण
उजाड वस्तीत पुन्हा पेटली
सायंकाळची दीप-शिखा

सहा ऋतूंना ग्रासणाऱ्या अंधाराला
मुक्त केलं चौकटीवर झुलत्या
तगर फुलांच्या माळांनी
हवेच्या दातांनी रस्ता कापत
मी ही दिलं झटकून
झाडून-पुसून
सगळ्या नारंगी नद्यांना
अन् तीन नौकांच्या दंतकथांना

गर्जनकाठी उमललेल्या कमळफुलांनी
देववर्णी डोळ्यांनी
रचले मिनार अमृताचे
माझ्या जिक्वेवर
मूळे घट्ट रोवून उभ्या असलेल्या
नववृक्षाच्या झुकलेल्या दृष्टीसारखी
मातीवर खिळली माझ्या डोळ्यांतील सारी स्वप्नमाला

मी नाही होऊ शकत काष्ठ
ना मी पहाड बनू शकतो
सहावया विकलता देहाची

म्हणूनच वाट पाहतेय सृष्टी
दुसरीही नाकपुडी टोचून घेत
वसंताची नथ लेवण्यास आतूर

■ ■

*गर्जन - आसाममधील एका जलाशयाचे नाव

प्रा. डॉ. स्वाती मदनवाड, भ्रमणध्वनी : ९५१८३ ११९७२
मितुल हजारिका, भ्रमणध्वनी : ८६३८२ ५९०७३

